

Agnolo Firenzuola: A női szépségről

Ford., jegyz. és utószó Molnár Dávid.
Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2010.
115 old., 1900 Ft

Hogy Firenzuola mester mi célból adta ki *Dialogo di M. Agnolo Firenzuola Fiorentino, Delle bellezze delle donne* című könyvét annak idején, 1548-ban, nos, ez lényegében kiderül *A firenzei Firenzuola a pratói nemes és szépséges hölgyeknek üdvözléssel* című, 1541. január 18-ai keltezésű *ad lectorem*-éből. A manifest szerzői szándék szerint ugyanis akik „mindig parancsolhatnak velem, sokszor kérték, hogy adjam ki a női szépség tökéletességéről szóló kis dialógusomat” (7. old.).

Más a helyzet a szemleíró szándékaival... Mert miért is lehetnek érdekesek a mai olvasó számára Firenzuola rövidke dialógusai? Az italianista reneszánszkutató nyilván a platonizáló szerelmi traktátusok egy jeles darabját látja benne, olyan művek társaságában, mint amelyeket a fordító is felsorol tudós utószavában: Pietro Bembo *Gli Asolanija* (1505), Leone Ebreo *Dialoghi d'amoreja* (1535), Mario Equicola *Libro de natura de amoreja* (1525), Agostino Nifo *De pulchro et amoreja* (1530), vagy épp Gian Giorgio Trissino *I ritrattija* (1524). Ebben az összefüggésben különösen izgalmas lehet Firenzuola azon választása, amelyik dialógusait bizonyos értelemben megkülönbözteti a Marsilio Ficino eszméit népszerűsítő neoplatonikus művektől, nevezetesen, hogy látszólag nem a lélek, hanem a test szépsége áll érdeklődésének középpontjában, ahogy erre a fordító is utal tanulmányában. Így ír erről Firenzuola például műve végén: „A szellem dolgaiba, a lélek erényeibe és más adományaiba ne is bonyolódjunk bele, mert a test és nem a lélek szépségét próbáltuk megfesteni.” (78. old.) Klasszikus italianista témába vág Firenzuola azon megjegyzése is dialógusainak előszavában, ahol a korabeli vernakuláris nyelvhasználat mikéntjével kapcsolatos elméleti vitákra, egész pontosan Pietro Bembo álláspontjára reflektál: „nem fordítottam túl sok

figyelmet a toszkán nyelv grammatikai szabályainak aprólékos betartására. A hétköznapi nyelvhasználatot próbáltam utánozni, és nem Petrarca vagy Boccaccio nyelvét.” (12. old.) Nem kérdés, Firenzuola könyve ebben az összefüggésben is vizsgálendő egy alapos áttekintésben.

Ugyancsak izgalmas lehet Firenzuola azok számára, akik az *ut pictura poesis* kérdéseit firtatják, s az iránt érdeklődnek, vajon az ekfrázis – egy adott, nem szöveges kulturális produktum verbális bemutatása – alkalmas-e feladatára, s vajon Firenzuola szobrászi, festői párhuzamai valóban életképesek-e a nyelv diszkurzív logikájának világában? A téma Firenzuola művében rendre visszatér, hiszen Zeuxis mintájára társalkodónőinek testrészeiből állítja össze a tökéletes női test ideálját, így könyve akár szöveges szoborként vagy képként is értelmezhető: „Mivel egyetlen hölgyben csak ritkán – sőt inkább sosem – található meg egyszerre mindaz, amit egy tökéletes és teljes szépségtől elvárunk, valamint elménk a társalgás során elhangzott dolgok lényegét jobban felfogja példákon keresztül, ezért Önökből [...] fogom majd ezt összeállítani, ahogy Zeuxis is tette, mikor le kellett festenie a krotóniak számára a szépséges Helénát.” (20. old.)

Mint azt az alábbi idézet is mutatja, Firenzuola műve a reneszánsz nőpártoló irodalomban is kitüntetett szerepet játszik, s különösen a lélekről vallott elképzelései miatt párhuzamba állítható Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim legendás *De nobilitate et praecellentia foeminae sexus* című deklamációjával, amely – mint azt másutt megmutattam – Kolozsi Török István fordításában és verses átdolgozásában jelent meg először magyarul, a XVII. század első harmadában. Miután felidézi Platón *Lakomáját* és az ott Arisztophanészról tárgyalt androgünmitoszt, Firenzuola így ír: „A korábbi beszélgetéseink alapján, amelyben arra jutottunk, hogy egymásnak párjai vagyunk, cáfolhatatlan érvet hozok majd fel amellest, hogy Önök, hölgyeim, épp olyan nemesek, mint amilyenek mi, férfiak vagyunk, és épp olyan bölcsék, épp olyan jó a felfogóképességük, valamint épp olyan erényesek és elmések, épp olyan jár-

tasak a mechanikus és elméleti tudományokban, mint mi, és az Önök lelkében ugyanaz a tehetség és lehetséges képességek vannak meg, mint a mienkben. Mivel ha egy Egészlet két egyforma részre osztunk, akkor kétségtelenül az egyik rész ugyanolyan lesz, mint a másik, épp olyan jó, mint a másik, és épp olyan szép, mint a másik [...] a hölgyek teljes mértékben egyenlőek velünk, még akkor is, ha nagy általánosságban ez nem tűnik fel a házi teendők és a családi ügyek vezetése miatt, melyeket a családjukról gondoskodva csendben kell végezniük.” (29–30. old.)

Megítélésem szerint azonban egy sokkal általánosabb, s a laikus olvasókat is jobban érdeklő eszmetörténeti kérdés miatt számíthat igazán Firenzuola könyvecskéje a nyájas olvasók figyelmére manapság is. Ezt a kérdést az egyszerűség kedvéért itt és most *esztétikatörténetnek* nevezném. Mindjárt előrevetem azonban, hogy ez a fogalom Firenzuola idejében nemigen létezett. Éppen ez az anakronizmus a kérdés veleje! Valószínűleg akkor sem kerülhetjük meg problémánkat, ha esztétikatörténet helyett kacifántos módon inkább a szépségről való gondolkodás történetéről beszélünk... Végtelenül leegyszerűsítve a kérdést, az eszmetörténetet leginkább az érdeklő, hogy különféle korokban miként is gondolkodtak az emberek egy adott kérdéstről, majd később miért változott meg az álláspontjuk a témában. Mint minden történész, az eszmetörténész is elsősorban a változás miértjét keresi tehát. Nos, ha az eszmetörténetet éppen az esztétikatörténet, avagy a szépségről szóló gondolkodás történetének változásai érdeklik, jelentős részben nyilván különféle korok szépségeszményeit reprezentáló művek olvasásával mélyítheti el tudását. Ha eszmetörténészünk a kulturális fordulatok iránt fogékonyabb, akkor az adott kor anyagi és vizuális kultúrájának produktumait is szemügyre veszi, megtapintja majd. S többek között azon morfondíroz, mit mond, mit mutat másképp a szöveges, a képi és az architektúráli világ ugyanarról a problémáról, ha egyáltalán. Ilyen értelemben lehet szórakoztató olvasmány Firenzuola a mai olvasónak is: mi az, amit ugyan-

úgy, s mi az, amit másként gondol el szerzőnk a szépségről? Vajon ugyanaz a szépségfogalom foglalkoztatja-e, mint bennünket? S egyáltalán, mi milyen szépségfogalommal is operálunk éppen?

A mai akadémiai irodalomtörténet-írási vitákban markánsan megfogalmazódott idehaza egy olyan álláspont, amely szerint szépirodalom mindig is létezett – legfeljebb nem neveztük mindig annak. Ennek az előfeltevésnek hívei szerint tehát minden különösebb gond nélkül megírható úgy az irodalomtörténet, hogy nem figyelmez a múltbéli – a modern szépirodalom fogalmát nemigen ismerő – irodalomfelfogásokra, legfeljebb a középkor, a reneszánsz vagy épp a korai újkor irodalmát tárgyaló kötetek nem lesznek oly vaskosak, mint a későbbiek. Az eszmetörténeti megalapozású irodalomtörténet hívei viszont arra intenek, hogy a felvilágosodások előtti idők irodalmát az adott korszak irodalomfogalmainak figyelembevételével érdemesebb kutatnunk, hogy elkerüljük a prezentizmus és a retrospektív anakronizmus veszélyeit. Az esztétika története iránt fogékony eszmetörténész is keveredhet ilyesfajta vitákba, hiszen az ő kutatási témája – a szépség és a szépről való gondolkodás – sem örök létű történeti evidencia, valaminő, minden korrall dacolni képes monolit képződmény, ahogy a szépirodalom sem az természetesen. Mint a továbbiakban látjuk majd, Firenzuola szakrális „esztétikája” egy szekularizált, laikus (ti. *laïcité*) értelemben vett tudományos világban, mint amilyen a mai európai társadalmak többségéé, első olvasásra mindenképp a másság idegenségével hat, és éppen azért, mert ő maga abszolút örök érvényű szépségfogalommal dolgozik, semmiképp sem enged meg olyasféle általános érvényű értelmezéseket számunkra, amelyek szerint a szépség eszménye örök és változatlan volna a történelemben...

Lássuk immár, hogyan is ír a női szépségről Firenzuola általánosságban, Ficino követőjeként: „a szépség és a szép hölgyek [...] dicséretre méltóak, és megérdemlik, hogy mindenki tisztelje őket, mivel egy szép hölgy a lehető legszebb dolog, amiben gyönyörködhetünk, és a szépség

a legnagyobb ajándék, amelyet Isten adott az emberi teremtményeknek. Ezért a szépség erejének segítségével a szemlélődés felé vezethetjük lelkünket, majd a szemlélődésen keresztül az égi dolgok iránti vágyakozásig. A nőt izelítőként és előlegbe küldték közénk, és akkora ereje, értéke van, hogy a bölcsök a szeretni való dolgok közül is a legelsőnek és legtökéletesebbnek mondják.” (17. old.) Másutt: „az Önök szépsége nem más, mint az égi dolgok bizonyítéka, a Paradicsom javainak képmása és tükörképe.” (28. old.) E paradicsomi propedeutika nyer némileg prózaibb megvilágítást a következő sorokban is: „pratói férfiak, ha néha kissé túl figyelmesen nézegetem hölgyeiteket, ezt ne vegyétek tőlem rossz néven. [...] Csak azért teszem, hogy megtanuljam élvezni a Paradicsom javait, mivel viselt dolgaim nem olyanok, hogy ne remélhetnék oda bebocsáttatást. Ezért, mikor majd megérkezem oda, hogy ne tűnjek olyannak, mint valami paraszt, aki először jár városban, és hogy ne ott kelljen beletanulnom a szép dolgok bámulásába, amennyire csak tehetem, ezekkel a gyönyörű arcokkal már itt lent elkezdem magam hozzászoktatni a szépséghez.” (29. old.) Mindezeket az első dialógus első felében olvashatni, ott, ahol Firenzuola általánosságban szól a szépségről és a női szépségről. Itt sorakoztatja fel azokat a tekintélyeket, akik mintegy megerősítik álláspontjának igazolását. Ezt az álláspontot a standard esztétikatörténetek, jelesül Władysław Tatarkiewicz fogalomtörténeti monográfiája „nagy elméletnek” nevezi. „Platón tagadja, hogy a szépség egyetlen, önmagában lévő testrészen előfordulhat, és úgy véli [...], hogy a szépség inkább a különböző részek egységét keresi” – írja Firenzuola (19. old.). Majd Cicérral folytatja, aki szerint a „szépség a részek egy bizonyos alakzatba való elrendezéséből és a színek egyfajta kellemességéből áll össze” (20. old.). „Mások – folytatja Firenzuola –, köztük Arisztotelész is, azt mondják, hogy a szépség megfelelő arányosságot jelent, amelyet a különböző, egymással összeillő részek okoznak.” (Uo.) Majd a nagy firenzei tekintély következik: a „platonikus Ficino *Lakomá*-jának második beszédében

azt állítja a szépségről, hogy az egyfajta báj, amely több rész összhangjából születik. Azért használja az összhang kifejezést, mert ez a szó egyfajta édes és ízléses rendet jelöl, mintha valami finom összetételre utalna.” (21. old.) Firenzuola, mielőtt saját meghatározására térne rá, még Dantét idézi meg, aki szerinte „azt mondja, hogy a szépség harmónia” (uo.). Ezt követően jön a saját – a nagy elméletet remekül példázó – definíció, melyet szerzője *ad usum mulierum* ad meg, s nem azért, hogy a fentieknél jobbat keressen: „Nem a pontosabb definíció, hanem inkább a fentiek magyarázata végett mondjuk azt, hogy a szépség nem más, mint egyfajta rendezett összhang, a kompozícióból eredő rejtett harmónia, több különböző rész egyesülése és összekapcsolódása, amelyek önmaguktól és önmagukban, saját minőségük és szükségük szerint megfelelőképpen arányosak, és így valamilyen módon szépek is, de amelyek mielőtt egyetlen testet formálva egyesülnének, egymástól mégis eltérnek és különböznek. Összhangról és harmóniáról mint egymáshoz hasonlókról beszélek, mivel ahogy a zene művészetében is a magas, az alacsony és más különféle hangok összhangjából jön létre a vokális harmónia szépsége, éppúgy azt a kellemes egységet, azt az ékességet és azt a mértékleteséget nevezzük szépségnek, amelyet a természet egy vastag, egy vékony, egy fehér, egy fekete, egy egyenes, egy görbe, egy kicsiny, vagy egy nagy végtag érthetetlen arányok szerinti összeszerkesztéséből és egyesítéséből hoz létre.” (21. old.) Kicsivel később a rövid, ismétlődő summa így szól: „a szépség nem más, mint különféle dolgok összhangja és egysége.” (22. old.) Mondanom sem kell, hogy amiképpen a paradicsomi propedeutika sem működik maradéktalanul egy szekuláris világban, úgy a nagy elmélet s a hozzáköthető aránytanok is teljes-séggel elveszítik klasszicizáló egyetemességigényüket a „rút esztétikája”, avagy a modern művészet világában...

A dialógus második része a testrészeket veszi számba külön-külön, a műnek ebben a szakaszában festi – avagy, ha tetszik, szoborja – meg Firenzuola Zeuxis mintájára a maga kiméráját. Ennek részleteibe nem szán-

dékozom belemenni, az olvasást ugyan is semmi sem pótolhatja! Firenzuola itt, a második dialógus elején ugyanakkor újrafogalmazza a nagy elméletet és a paradicsomi propedeutikát is: „Ahogy már korábban is felvázoltam, a testrészekbe a szépséget valami csodálatos rend szerint, és az egész kompozíció megóvása érdekében, maga Isten helyezte el úgy, hogy az egyes részek a másik rész hasznára és segítségére lehessenek. [...] Az embernek egyenes termetet adott, hogy szemeit az ég felé fordíthassa, és örökké a fenti szépségek ékességén tarthassa, amelyek – amikor megnyílik ez a börtön – az isteni kegy jóvoltából jutalomként, menedékként, az emberi fáradozások pihenőhelyéül szolgálnak majd. Azonban az ember, ahogy már említettük, szépséges hölgyeim, az Önök édes szépségétől néha már földi utazása során is felüdülhet és megpihenhet, rendbe hozhatja magát és összegyűjtheti az erejét, ahogy egy kimerült vándor is megpihen egy fogadóban, mielőtt elérné a vágyott helyet.” (31. old.)

A testrészek részletes bemutatása nyújt lehetőséget Firenzuola számára arra is, hogy néhány alapvető széptani fogalmát kifejtse, ilyen az elegancia (*leggiadria*), a báj (*gratia*), a vonzerő (*vaghezza*), a szeretetreméltóság (*venustà*), a kisugárzás (*aria*) és a fenséges (*maestà*) is. Most végezetül csupán a báj fogalmára térek ki röviden, ennek értelmezése ugyanis egy olyan mozzanattal rendelkezik, ami általában is jellemző Firenzuola szépségről alkotott filozófiájára. Mint írja, „azt kell hinnünk, hogy ez a ragyogás [ti. a bájé] valami olyan rejtélyes arányosságból és mértékből születik, amelyről nem szólnak a könyveink, és amelyet nem ismerünk, sőt még csak el sem tudunk képzelni. Ez tehát, ahogy mondani szokás, ha nem tudjuk rendesen kifejezni magunkat: *egy nem is tudom micsoda.*” (45. old.) A rejtélyesség nem először fordul elő a szövegben, a figyelmes olvasó már korábban is találkozott vele, Firenzuola a maga nagy szépségdefiníciójában a testrészek „érthetetlen arányok szerinti” összeszerkesztéséről és egyesítéséről szolt fentebb, s arról hogy „rejtélyes módon” nem tudjuk megmagyarázni ezt a szerkesztményt. „Ennek nem lehet más magyaráza-

ta – írja itt is –, mint a természetnek valamiféle titkos rendje, amelyet [...] az emberi szemnek nyilvánvaló sosem érhetnek el.” (21. old.) Fordítónk arra is felhívja figyelmünket, hogy Ficino latin *concinuitas* fogalmát – Ficino saját fordítását nem ismerve – Firenzuola rendre *concinuità*nak fordította, holott Ficino a *corrispondenza* változatot részesítette előnyben. Nem véletlenül. Erre Molnár Dávid nem utal ugyan, de ez utóbbi terminus egyértelmű asztrológiai és a *magia naturalis*hoz köthető konnotációkkal rendelkezik, olyan jelentéstöbblettel tehát, amelyik jól harmonizál Ficino és a firenzei neoplatonizmus spirituális reformjának az okkultra nyitott dimenziójával is. A firenzei rejtélyesség ebben az összefüggésben még inkább a természet dolgait szimpátiák és antipátiák szerint rendező mágikus *virtutes occultae* koncepciójának szövegbeli működtetésére utal. Ezek szerint a mennyei szépség itt, a Földön, csak megsejthető, mások mellett éppen a csodálatos természet könyvének fürkészése, a természet játékaiknak (ti. *lusus naturae*), jelesül a női tökéletességnek csodálata révén. A Petrarcatól származó *un non so che* – ami az ágostoni *nescio quid* kreatív félreolvasása, és később még Leibniznél is feltűnik! – tulajdonképp, látszólag ugyan egy eldugott kis sarokban, de mégis Firenzuola szépségtanának kulcskonceptiója, hiszen míg a *hogyan* kérdésében Firenzuola már-már unalmas részletességű információkkal szolgál, addig a *miérttel* kapcsolatban újra és újra csak a paradicsomi propedeutikát és a *mit tudom én, micsoda* rejtélyét nyújtja. (Ez utóbbival egyébként már a reneszánsz aránytanok manierista kritikáját testesíti meg, s ebből a nézőpontból egész könyve paródiává lesz...) A tőle alkotott kíméra olyannyira steril és szabályos, hogy mai Pigmalionként bizonyosan nem szeretünk majd bele az olvasás során megalkotott tökéletes nöbe, a szépségről pedig csak annyit tudunk meg végső soron, hogy isteni eredetű, ám rejtélyes. Míg az előbbi összefüggés nem jellemző a XXI. századi esztétikára, a második – legyünk őszinték – nagyon is. Ám ez vajmi kevés ahhoz, hogy elhiggyük: a szépség fogalma örök és változatlan.

■ SZENTPÉTERI MÁRTON

Csörsz Rumen István: Szöveg szöveg hátán

A MAGYAR KÖZKÖLTÉSZET VARIÁCIÓS RENDSZERE (1700–1840)

Argumentum Kiadó, Bp., 2009. 222 old., 1995 Ft (Irodalomtörténeti füzetek 165.)

Az irodalomtörténet mindannyiszor kinos helyzetbe kerül, valahányszor az oralitás, a szóbeli műalkotások kerülnek szóba. Több okból is kellemetlenül érzi magát, ám leginkább az zavarja, hogy a vizsgálandó tárgy, az irodalmi mű nem eredeti, szóbeli alakjában áll előtte, hanem lejegyezve, írásban. Márpedig a kutató tudja, hogy lejegyzett alakjában ez az alkotás már nem ugyanaz az alkotás. Ám nincsen választása, nem kerülheti el ezt az áttételt, hiszen egyedül az írásbeliség őrizte meg az összes, egyáltalán ránk maradt szöveget.

Horváth János elhíresült mondatát idézhetjük. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* ezzel a megállapítással indul: „Irodalom nincs írott szövegek nélkül.” Horváth János nyilván arra gondolt, hogy a múltat tanulmányozó tudós számára nem létezik írás nélküli irodalom, hiszen ha volt is ilyen, már nem vizsgálható. A tudós feladata a meglévő adatok rendszerezése és a belőlük levonható megfigyelések összegzése. Adatok híján legfeljebb találgathatunk, tetszetős vagy kevésbé tetszetős hipotéziseket alkothatunk.

Ráadásul kénytelenek vagyunk tudomásul venni, hogy a magyar irodalom az írásbeliséget megelőzően keletkezett, s mire elkezdtek lejegyezni, már gyökeres változásokon ment keresztül. Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapprogramok* című munkájában már 1931-ben lényegében helyesen vázolta fel a magyar (és a német) irodalom fejlődésének történetét. Az irodalom – mondja Thienemann – a szóbeliséggel kezdődik, a kéziratossággal folytatódik, majd eljut a nyomtatott szövegekig.

Mindezt persze úgy kell elképzelnünk, hogy a szóbeli szövegek *mellett* jelennek meg az írásbeliek, a szóbeliség pedig tovább él, egészen a mai napig. Mint ahogy megmarad a kézírás is a nyomtatás elterjedése után, bizonyos típusú szövegeket máig kézzel írunk.

A régi magyar irodalom kutatóit tehát két okból is érdekelheti a szóbeliség. Először is az oralitás a magyar irodalom időben legelső közege. Nem ismerjük ugyan ezeket a korai szövegeket, de bizonyosan léteztek. Nem találhatjuk meg, nem olvashatjuk el, nem is rekonstruálhatjuk őket. Mégsem kell szükségképpen egyetértenünk Horváth Jánossal, mert közvetett módon mégis tehetünk megállapításokat az oralitásban élt szövegek tárgyáról, formájáról, technikájáról. Másodszor azért lehet érdekes a szóbeliség az irodalmár számára, mert megmarad az írott irodalom mellett. A szóbeliség közege persze elsősorban nem a magas kultúrára jellemző, hanem a közköltészet és a népköltészet természetes közege.

Hosszú ideig éppen ezért keveredett össze a közköltészet és a népköltészet fogalma. Mindkettőt az anonim szerző, a szóbeli alkotás- és előadásmód jellemzi, a mű mindkét esetben csak variánsaiban létezik, megragadható „főszövege” nincs is. Csörsz Rumen István könyve éppen itt kezdődik, a definícióknál. Áttekinti a korábbi szakirodalmat, és kialakítja azt a fogalomtárat, amelyhez igazodva világos különbséget tesz közköltészet és népköltészet között. Természetesen bemutatja a két fogalom közötti átjárhatóságot is, hiszen a közköltészet sajátossága éppen a köztes jelleg, az átmenetiség. Itt határozza meg a könyve tárgyát is: a XVIII. századi, írásban ránk maradt, de valójában a szóbeliség és írásbeliség közötti átmeneti állapotban lévő verses szövegeket vizsgálja.

Persze nagyon pontosan tisztáznunk kell, mit értsünk ezen az átmenetiségen. Nem igaz ugyanis, hogy Thienemann történeti forgatókönyvének érvénye automatikusan kiterjeszhető minden műfajra és minden irodalmi rétegre. Szóbeliség és írásbeliség között nincs következetesen kijelölhető elő- és utóidejűség. Inkább békés egymás mellett élés, folyama-

tos kétirányú kölcsönhatás. A szerző különbséget tesz a kéziratok és a nyomtatványok között, és rávilágít, hogy a kézirat természetes módon játszhat közvetítő szerepet mind a szóbeli, mind a kézirat, mind pedig a nyomtatott szövegek között. Ugyanez a nyomtatott szövegek köztes szerepéről egyáltalán nem mondható el.

Lényegében jól megközelíthetjük a régi közköltészet fogalmát, ha irodalomszociológiai definíció helyett pusztán a szövegek létmódjára figyelünk, és kézirat formájában fennmaradt költészetet értünk rajta. Kijelölhető persze az a társadalmi csoport, amelynek ez az irodalom a sajátja, Stoll Béla alapvető tanulmánya, a *Közösségi költészet – népköltészet* meg is nevezi, amikor a XVII. századi közköltészetet a köznemességhez kapcsolja. Ez az állítás csak finom korlátozásokkal áll a következő századra, de lényegében ott is érvényes. A közköltészet mindkét korszakban kötődik az írásbeliséghez. A népköltészetet ellentétben a közköltészeti darabokat rendszeresen lejegyezték, és versgyűjteményeket hoztak létre belőlük.

Csörsz Rumen István alapos ismerője ezeknek a gyűjteményeknek. A *Pillantás a forrásokra* című fejezetben tipizálja a dalgyűjteményeket, beszámol szerkezeti sajátosságaikról, tartalmukról, rokonsági hálójukról. Figyelemre méltó, hogy az énekgűjtemények kapcsolatrendszerének vizsgálata közben a nyomtatott gyűjtemények hatásával is számol. Apró észrevételként jegyzi meg, holott önálló tanulmányt is érdemelhetne, hogy egyes kézirat énekgűjtemények ábcérendben közlik a darabokat. Nem valószínű, hogy ez a kötet szerkesztet a kézirat közegben jött volna létre. Sokkal hihetőbb, hogy nyomtatványok mintájára. De mint a közköltészeti daraboknál mindig, most sem egyszeri leképezésről, egyetlen nyomtatvány egyszeri hatásáról beszélünk, hanem nyitott szövegagyományú, sokágú szövegtörténetről. Általában igaz, hogy volt olyasfajta gyűjteményszerkesztési elv, amely bizonyos pontokon a nyomtatott gyűjtemények rendjét követi.

Távoli kitérő: Csörsz Rumen István maga is említi a régi kézirat gyűjtemények sorában a *Szentsei-daloköny-*

vet. Ezt a kötetet 1710 körül írták le, egyik másolója, sőt bizonyos darabjainak szerzője volt az a Szentsei György, akiről a gyűjteményt elnevezték. A díszes kiállítású, színes tollrajzokkal díszített, kézirat verseskönyv igencsak furcsa szerkesztési elveket mutat. Igaza van Csörsz Rumen Istvánnak, amikor az iniciálék kapcsán arra figyelmeztet, hogy ez a középkorai díszítmény erősen köti a kéziratokat a könyvnyomtatás technikájához. Arra azonban tudtommal még nem figyelt fel a szakirodalom, hogy a *Szentseidalskönyv* iniciáléi meglepő rendet mutatnak. Eleinte minden különbözőbb szabályszerűség nélkül haladnak, majd váratlanul, a 170. oldaltól kezdődően párosával kezdenek felbukkanni: OOPPOBBMMSSBBE-EHHZZMMNNAASSIISS... Vagyis két-két vers mindig ugyanazzal a kezdőbetűvel indul. Vajon miért? Az iniciálé rajzolója valamilyen oknál fogva párosával festette meg a betűket? De miért nem rajzolt időnként hármat vagy négyet is egyformán? Valamiféle tudatos gyűjteményszerző játék szemtanúi vagyunk? Viszont miféle elgondolás az, amely pontosan kettősével egymás mellé rendel különböző időben keletkezett, különböző szerzők által írott, különböző tárgyú, formájú és műfajú verseket pusztán azon az alapon, hogy ugyanazzal a betűvel kezdődnek? A jelenség bizonyára nem független attól, hogy a *Szentseidalskönyvhöz* eredetileg hozzá volt kötve egy 1698-ban nyomtatott füzetke is, benne Harsányi István históriája a *Nagykunságnak romlásáról* (RMKT XVII. 14. köt., 102. sz.). Az még nem lenne furcsa, hogy a versszakok kezdőbetűiből ez olvasható össze: HARSANYI EV FERENC BUJDOSO TANITO. A szerzőséget a XVI–XVIII. században gyakorta jelölték így, az akrosztichonban. Az azonban már igencsak meglepő, hogy a verszetben két-két strofa mindig azonos betűvel kezdődik, és azonos betűpárok alkotják az akrosztichont is: HHAARRSSAANNII...

A források bemutatása és a kötetkompozíciós megoldások áttekintése után kerül sor a XVIII. századi közköltészet metrikai kérdéseinek tárgyalására – kissé konzervatív módon, abban az értelemben, hogy szótagszá-

mok szerint halad. A szerző áttekinti a 12-es, 11-es, 10-es stb. sorokat, illetve az ezekből felépülő (általában négy-soros) strófákat. Ami rendjén való volna, ha eközben nem hivatkozna két újabb verstani munkára. Az egyik Szigeti Csaba strófatörténeti könyve, a másik egy 2005-ben elhangzott előadásom (*Szóban kettő – írva négy*), melynek kéziratát a szerző elkérte, és köszönetnyilvánítással együtt utal is rá. Mindkét verstani gondolatmenet nagy súlyt helyez a strófatípusokra. Szigeti elsősorban a rímszerkezethez kapcsolódva beszél egy- és kéttömbű szerkesztésről, a *Szóban kettő – írva négy* pedig a párosrím és a négyesrím közötti alapvető különbséget hangsúlyozza. Fontos lett volna annak megvilágítása, hogy a metrikai szerkezet elárulja, miféle rokonsági körbe tartozik a közköltészet. A XVI. századi versek repertórium (a Horváth Iván és munkatársai által összeállított metrikai adatbázissal) lehetővé teszi, hogy általános verstani kijelentéseket tegyünk a régi magyar versről. Ha ennél szűkebb csoportot vizsgálunk, nem az összes régi magyar verset, hanem csak egyik speciális réteget, jelen esetben a közköltészetet, akkor elkerülhetetlen, hogy a metrumokat éppen azért vizsgáljuk meg, hogy a különbözőségeket lássuk. Jómagam éppen ezt a különbözőségeket akartam megfogalmazni előadásom címében.

A szerző természetesen értő tudósa a XVIII. századi énekeknek. Nemcsak a régi zenében való jártassága miatt (köztudottan avatott hangszeres előadója és énekese is a régi daloknak), hanem azért is, mert szövegeket közöl, s ilyenkor szint kell vallania: mit tesz egy *xaxa* rímképlet esetén? Létrehoz egy hosszúsoros párrímes strófát (ez lenne a strukturalista megoldás), vagy pedig megőrzi a négy-soros alakot, noha a rímképlet ezt nem támogatja (ez lenne a tradicionális megoldás)? Csörsz Rumen István ez utóbbit választja, de nem azért, mert konzervatív, hanem mert felismeri a félrímek mögé bújó átmeneti állapotot. Jellemző módon a *Pajkos ének* sorait idézi annak bemutatására, hogyan keveredik 6-os félsor és 12-es nagysor. További példákkal arról győzi meg az olvasót, hogy ezekben az esetekben a félsor a metrikai alapegység, tehát a

vers közlésekor ezt is érzékeltetni kell. Kevésbé meggyőzőnek érzem, amit a rímtoposz kapcsán ír, a régi költészet rímtárának alaposabb vizsgálata nélkül óvatosabb lennének. Itt egyszerre lenne szükség átfogó rímtörténeti monográfiára (máig nincs ilyen) és a XVIII. századi költészet (magaskultúra, közköltészet és népköltészet) speciális rímtörténeti vizsgálatára.

A könyv nótajelzéssel és dallamokkal foglalkozó részét nem illik bírálnom, hiszen itt a szerző a saját szűkebb szakmájáról mesél, zenészként mutatja be szöveg és dallam kölcsönös viszonyát. A régi magyar vers általában énekel szöveg. Olykor viták tárgya emiatt, hogy egy-egy Balassivers dallama mennyire tekinthető autentikusnak, szerzőinek. Előfordul az is, hogy utólag kerül dallam a szöveg mellé. Csörsz Rumen István azt hangsúlyozza, hogy a közköltészet variabilitás-fogalmához igazodva ez a szöveg–dallam viszony is rugalmasabban kezelendő. A metrumokkal olykor szorosan összefonódva, olykor a metrumok diktálta rendet teljesen átértelmezve találkozhatunk a nótajelzésekkel.

A *Szöveg szöveg hátán* fő fejezete természetesen a *Szövegcsaládok és párhuzamok* című. Előre tudható, amire a könyv címe is utal, hogy a XVIII. századi közköltészetben a szövegek variánsok formájában léteznek. Vándorstrófák jönnek létre, és szerteágazó vándorlásukat szinte nyomon sem lehet követni, a példák sora zavarba ejtően bőséges. Az olvasó nem csalódik, valóban erről kapunk képet. Ahogyan Csörsz Rumen István is mondja, Stoll Béla kritikái kiadásában (*RMKT*, XVII. 3. és 14. köt.) detektívregénybe illő részletességgel tárta föl a XVII. századi szerelmi énekek és bujdosó dalok folklorizációját, és ezzel magasra tette a mércét. A népköltészeti párhuzamok aprólékos vizsgálata terén nem nagyon lehet versenyre kelni a korábbi közlésekkel, ám az áttekinthetőség terén törekedhetünk jobbra. Csörsz Rumen István táblázatos formában igyekszik megragadni a strófavándorlást (sajnos a 120. oldalon ügyetlenül kicsire sikerült az ábra), ami egyszerre áttekinthető és hatékony eljárás. Egyúttal a legújabb szövegekritikai elméletekkel is

nyíltan vállalja a rokonságot. A posztmodern textológia azt hangsúlyozza, hogy „főszöveg” nincs, és a szöveg mindig csupán variánsainak gyűjtőfogalma. A XVII. századi közköltészet imént említett kötetei annak ellenére főszöveget kreálnak, hogy a variánsokat is igyekeznek bemutatni. Csörsz táblázatai arra figyelmeztetnek, hogy szakítani kell a Karl Lachmann nevéhez köthető klasszikus tradícióval, és a szinoptikus közlés irányába kell elmozdulni.

Ezt a szép lassan polgárjogot nyerő kíváncsiságot látványosan meg is haladja, amikor elkülöníti a szöveg három elvi állapotát. (A 121. oldalon látható háromszög-ábra olyan fontos, hogy röviden megismételjük a szerző itt olvasható megállapításait.) Minden közköltészeti darab esetében érdemes megkülönböztetnünk három esetet:

a) *Szövegmodell, ideálszöveg*. Ez tartalmazza az összes szóba jöhető vándorstrófát és variációs elvet. Valójában nem létező variáns, csak utólagos rekonstrukcióval hozható létre, afféle adatbank, amely összegyűjti, magában foglalja az összes alkotóelemet.

b) *Az elhangzási alkalom állapota*. Az alkalmi aktualizálás során létrejövő egyedi szövegállapot. (Nem értek egyet azzal, hogy ez a fentebbi adatbankból jönné létre, hiszen az egészében nem lehet ismert az előadó számára.)

c) *A lejegyzés állapota*. A lejegyző által rögzített, „szentesített” állapot, amelyben megjelenik az ideálszöveg és az egyszeri elhangzás lenyomata is. Egyedi aktualizáció, ugyanakkor véglegesítő gesztusa is van.

Ez a hármas felosztás szerintem Csörsz Rumen István kötetének legfontosabb állítása. Korábban is beszéltek ugyan főszövegről vagy alapszövegről, előadott vagy aktualizált szövegről, de a lejegyzett állapot szinte soha nem különült el az utóbbi-tól. Ez azért is fontos, mert a kéziratos másolás éppen ezt az állapotot adja tovább. A szóbeli hagyomány a maga közegének megfelelően „adja tovább” az éneket, szájról szájra, ahogyan ezt a folklóralkotások esetében természetesen tartjuk. Az írásbeli másolást a magaskultúra sajátjának szoktuk tekinteni, olyan deákos, iskolás műveltetnek, amely kizárja a variálódást, a

szöveg tudatos újraformálását. A köz-költészeti darabokat illetően azonban a kéziratos állapot is rugalmas, és a másolási folyamatok megengedik a szöveg átformálását.

A kötet példasorokon mutatja be a köz-költészeti darabok metamorfózisát. Travesztiák és átköltések, összeépülő és szétbomló szövegek, bonyolult tartalmazási viszonyok érzékeltetik, hogy még a rész-egész viszonyt sem tekinthetjük rögzítettnek. Nem lehetünk bizonyosak abban, hogy a vendégszöveg a „vendég”, a másik pedig a befogadó, avagy gazda. Történetesen állhat a helyzet fordítva is. Szöveg szöveg hátán, és mozgásuk olyan összetett folyamatot alkot, hogy hagyományos szemtémán, leszármazási folyamatábrán nem mutatható be. Nem rajzolhatunk szemtémát, mert a hagyományozódás nyílt, kontaminációktól, összeépülésektől és horizontális variánsoktól terhelt. De azért sem rajzolhatunk, mert a folyamat zavarba ejtően széles mederben zajlik, egyszerre kellene számolnunk a XVIII. századi köz-költészet egészével. A szerzőt persze nem riasztja el efféle tágasság és efféle bőség. Otthonosan mozog a terepen, hiszen alaposan ismeri, és jól érezhetően szereti.

VADAI ISTVÁN

Debreczeni Attila: Tudós hazafiak és érzékeny emberek

INTEGRÁCIÓ ÉS ELKÜLÖNÜLÉS
A 18. SZÁZAD VÉGÉNEK MAGYAR
IRODALMÁBAN

*Universitas, Bp., 2009. 532 old.,
2940 Ft*

Debreczeni Attila könyve gondolatmenetét illetően az előszó tanúsága szerint voltaképpen egy (egyelőre) három részből álló sorozat második darabja. Gondolatébresztő előzményének a szerző saját, 1993-ban megjelent Csokonai-monográfiáját tekinti (*Csokonai az újrakezdések költője*. Csokonai, Debrecen, 1993.), s máris ígéretet tesz a folytatásra, amelynek

tervezett címe és témája a jelen kötetben követett koncepció továbbvitelét sejteti: *Érzékeny tudós hazafiak (Folytonosság és fordulat a XVIII–XIX. század fordulójának magyar irodalmában)*. Az elgondolt alcím ismerősen csenghet a szóban forgó korszak irodalomtörténet-írását valamelyest ismerő olvasó számára (*Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Szerk. Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1996. [Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium]). Ugyanezt az olvasót hasonló élmény érheti, ha végigtekint a tartalomjegyzéken: a fejezetek, alfejezetek címei felidéznek a gazdag szerzői életmű jó néhány elemét (lásd Debreczeni Attila publikációs listáját: <http://www.unideb.hu/portal/hu/node/1819>). Debreczeni frissen megjelent műve mögött tizenöt év munkája áll: e másfél évtized szövegiadói, -elemzői tapasztalatait és eredményeit összegezte, gondolta újra.

Az így megszületett irodalomtörténeti nagymonográfia témáját, megközelítési módját és az elemzés módszerét tekintve is újszerűnek mondható a korábbi kezdeményezésekhez képest. (Kísérlete a nemzet terminus XVIII. századvégi használatának és kontextusainak vizsgálatára egyedülálló. Hasonló szempontú kutatást a 19. századra S. Varga Pál végzett. Mindketten Szűcs Jenő tanulmányaiból indulnak ki. S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi, Bp., 2005.; Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1984.²; uő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*. Akadémiai, Bp., 1970. [Értekezések a történeti tudományok köréből].) Igyekszik közelebb férkőzni azokhoz a jelenségekhez, amelyek a XVIII. század végének magyarországi, illetve magyar irodalmát határozzák meg. Az 1780–90-es évek fordulójához köthető folyamatokat, változásokat kísérli meg bemutatni, amelyeket ez idáig kizárólag előzményeikhez vagy következményeikhez viszonyítva határoztak meg. A változás leírhatóságának feltétele, hogy a kiinduló

állapot, amelyhez képest a módosulás bekövetkezett, megragadhatóvá váljék. Helyesebb azonban többes számot használva kiinduló állapotokról és módosulásokról beszélni. A régi századvéget ugyanis épp ez a vonása teszi különlegessé: egymás mellett élő nemzedékek különböző felekezetekhez tartozó, eltérő hagyományokkal és műveltséggel rendelkező, más-más nyelven megszólaló, sőt más-más módon olvasó tagjai éltek és alakították. E sokszínűség szemléltetése sajátos megközelítést kíván: a kulturális antropológiából kölcsönzött eljárást, a sűrű leírást (Clifford Geertz: *Sűrű leírás*. In: uő: *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Bp., 1994. 170–199. old. – A Geertz elméletét ért kritikákról, illetve az antropológiai látásmód alkalmazásáról az irodalomtörténet-írásban: Takáts József: *Antropológia és irodalomtörténet-írás*. BUKSZ, 1999. tavasz, 38–47. old. „A Sűrű leírás javaslata szerint a kultúrákat saját konstrukcióikkal kell leírni, továbbá azokat a megfogalmazásokat kell használnunk, amelyekkel ők határozták meg, hogy mi történik velük.” Takáts: *i. m.* 42. old.) A módszer az irodalomtörténet terepén egyedi feltételekkel alkalmazható. Részint azért, mert a vizsgálat alanyai, a „bennszülöttek” az időbeli távolság miatt nem figyelhetők meg közvetlenül és korlátlanul, csupán hátrahagyott szövegeiken keresztül. Részint amiatt, mert egy „bennszülött” egyszerre több közösség (törzs) tagja is lehet, ily módon egyszerre több nyelvet is használhat („...minden érzékeny olvasó tudós hazafi, de nem minden tudós hazafi érzékeny olvasó.” [60. old.])

A faggatott adatközlők tudós hazafiak és érzékeny emberek. A kötet első, terjedelmét tekintve rövidebb része e két főszereplő jellemzésére vállalkozik egyrészt az identitásképzés és a programosság, másrészt a hozzájuk kapcsolódó fogalmi rendszerek és kontextusok felől. A sűrű leírás kezdő kérdése, hogy a vizsgált korszak embere pontosan mikor és miben érzékelt a változást. A feleletek alapján a magyar irodalomtörténet alakulásáról több fejlődéstörténet látszik kirajzolódni. Közös pontjuk, hogy a bemutatni szándékozott folyamat egyes stációit uralkodókhöz és írók-

hoz kötik. Eltérnek viszont keletkezési idejük, megalkotói és az elődökhöz kialakított viszony szerint. A változások legtágabban az irodalom létmódjának átalakulásában ragadhatók meg. Geertz módszerét követve mutatja be a szerző először a nyilvánosság új, ez idő tájt kiépülő fórumait, s fokozatosan közelíti vizsgálatának tárgyához: az aktív nemzedékek mint e nyilvánosság felhasználóinak bemutatása után áttér a közönség oldalára. Így kerülnek az elemzés középpontjába a Batsányi–Kazinczy-nemzedék tagjai alkotóként és befogadóként egyaránt. A tudós hazafi és az érzékeny ember fogalmának a tudás felől érintkező képzete köré további, a „nemzet”, „érzékenység” és „tudás” kifejezésekhez kapcsolódó fogalmak egész hálózata vázolódik fel. A monográfus nem is vállalkozik többre, mint hogy e hálót a maga összetettségében feltárja, érzékeltetve, hogy alkotóelemei különböző kontextusokban különféle jelentéssel rendelkeznek. E részletesen kidolgozott elméleti bázisra épül a kötet második része. A hangalakjukban azonos, ám értelmezési tartományukat tekintve különböző fogalmak egy időben egymás mellett létezésének és egyben változásának illusztrálására négy folyóiratot választ. Pillanatfelvételenként állnak ezek a kutató rendelkezésére. Színes és zsúfolt fotóként, amelynek szemügyre vételekor nemcsak a szereplő őslakosokra, látható jellemzőikre, hanem a beállításokra és a fotográfusok nézőpontjaira is szükséges figyelni.

A józsefi és lipóti kor nyilvánosságának változó viszonyai között létrejövő és létező első négy magyar nyelvű folyóiratot nem keletkezésük időrendjében veszi sorra a szerző, hanem a jobbára az integráció jegyeit hordozó *Mindenes Gyűjtemény* felől a *Magyar Museumon* és *Orpheuson* át közelíti az elkülönülés tendenciáit leginkább mutató *Uránia*hoz. Választott forrásait alaposan ismerve fogott munkához: az utóbbi három esetben sorozatszerkesztőként, illetve sajtó alá rendezőként működött közre. (*Első folyóirataink: Magyar Museum*. S. a r. Debreczeni Attila. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2004. [Csokonai Könyvtár, Források: Régi kortársaink 11.]; *Első folyóirataink: Orpheus*. S. a r.

uó. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 2001. [Csokonai Könyvtár, Források: Régi kortársaink 7.]; *Első folyóirataink: Uránia*. S. a r. Szilágyi Márton. Kossuth Egyetemi, Debrecen, 1999. [Csokonai Könyvtár, Források: Régi kortársaink 6.]) Első folyóirataink együttes vizsgálata már önmagában is figyelemre méltó: Kókay György hetvenes évekbeli kísérlete óta nem akadt rá példa (*A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk. Kókay György. Akadémiai, Bp., 1979.).

Debreczeni Attila – sajtótörténeti szempontból is hiánypótló művében – alapos szövegismeretét kamatoztatva elemzi a szerkesztői programokat – a korábbi kísérletektől eltérve, figyelemmel az újrairódó és olykor szétszóródott programokra (*Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkjeinek válogatott gyűjteménye*. Bev. Vargha Kálmán, vál., ism., jegyz. Kókay György, Oltványi Ambur, Vargha Kálmán. Gondolat, Bp., 1978. [Nemzeti Könyvtár: Művelődéstörténet]) – és azt, miként valósultak meg a gyakorlatban. Az artikulált programmal nem rendelkező *Mindenes Gyűjtemény* a tudós hazafiság beszédmódjának tanulmányozására kínál terepet. A megfigyelés alapjául a fogalomnak a bevezető részben már tisztázott kettőssége szolgál. A tudományokhoz kapcsolódva kerülnek látószögbe a közönség, az *utile et dulce*, a pártolás, a literatúra és a magyarnyelvűség kérdései. A nyelv-kérdésből kibontva, a haza fogalmához kötve, immár az egész korszakra vonatkoztatható kaphat képet az olvasó a *communitas*-eszmék művelődési és politikai kontextusáról. A kötet egyik célja a változás megragadása. Ezt az apró elmozdulások, oppozíciós szerkezetek feltárásával látja megvalósíthatónak (21. old.). A *Mindenes Gyűjtemény* esetében a viták a háttérben gyakran nem reflektáltak folynak. A szemben álló felfogások nyílt ütközésére a *Magyar Museum* kínál példát. A két szerkesztő együtt induló, utóbb elváló útjának bemutatása során e fejezet érinti a versújítás, a kritika, az eposzi minták és a fordítás problematikáját. A fokozatosan Batsányi elképzeléseinek megfelelővé formálódó *Museummal* szemben Kazinczynak a „józan gondolkodás” és „igazabb

ízlés” fogalmain alapuló programja az *Orpheusban* és a *Heliconi Virágok*-ban körvonalazódik. Elgondolásának szétartó, részben erkölcsfilozófiai, részben „aestheticai” kontextusba ágyazódó elemeit egy Batsányi bárdköltői szerepfelfogásától eltérő, szabadkőműves szerepminta fogja össze. A gondolati elmozdulások megragadása az *Uránia* esetében több vonatkozásban is körültekintő eljárást igényel. Már programja is szórta jelenik meg: több szöveg együttes vizsgálatával rekonstruálható. A viták – ahogy a *Mindenes Gyűjteményben* – itt sem önálló értelmezői közösségek álláspontjainak ütközésében érhetőek tetten, inkább csak többé-kevésbé rejtett utalásokban. A polemikus megjegyzések nemcsak a többi folyóirat programját illetik, hanem *A' nemzet csinosodása* által magát az *Urániát* is.

Az ismertett folyóiratok elemzése széles spektrumú vizsgálatra ad módot. Az érintett témákat nemcsak az irodalomtörténet szempontjából közelíti meg, nyilvánosság-, politika-, társadalom-, nevelés- és olvasástörténeti olvasatokat is adja. A bemutatott struktúra további árnyalhatóságát jelzi az analízis során főképp az identitást illetően mindvégig jelen lévő, ám alap kutatások hiányában egyelőre ki nem fejtett megfigyelési lehetőségek: nem, nemzetiség, felekezetiiség, szerzetesrendi hovatartozás. Mind a szerző változás megragadását célzó – nem csekély – vállalkozása, mind a megközelítések sokrétűsége magában rejt egy túlbonyolított, nehezen követhető rendszer létrejöttének veszélyét. Jelen kötet elkerüli ezt a csapdát. A gondosan felépített fejezetek szigorú rendben követik egymást. A monográfia alaposan megtervezett gondolati ívét jelzi a folyamatos, az elméleti bevezető után is folytatódó számozás. Olvasóbarát szerzői gesztus a fogalmi viszonyok összefoglalója, amely már első, de többedik olvasásra is segít az eligazodásban. Minden egyes érintett kérdéskör mutatja a vonatkozó szakirodalom magabiztos ismeretét, ezáltal egyben iránytűként is szolgál. Az említettek teszik a könyvet megkerülhetetlenné a XVIII. század iránt érdeklődők számára.

„...felette igen sajnálkozom mostani Litteratori alatt nyögő bóldog-

talán Haza nyelvünkön, mely most spirituus és aer fixussal tellyes Litteratoraink pennái alatt éppen úgy vagyon, mint a' leghánykódóbb forrásban lévő zavaros új must, mely fenéig zavarodva lévén, tajtékos sűrű sepreit nagy pesgással és sok levegő éggel fúrja ki az Aknáján. – Boldog lesz szegény nyelvünk valaha, ha mostani zavarodott mustja még megüledett higgadásra juthat! és boldog lesz a' Maradék, mely ennek által látható finum ízű tiszta borát, ha ez addig fenékét ki nem üti, valaha gyönyörködve ihatja.” (Földi János levele Kazinczy Ferencnek, 1793. augusztus 12. In: *Kazinczy Ferenc levelezése*. Szerk. Váczy János. MTA, Bp., 1890. [Kazinczy Ferenc összes művei] II. köt. 307–308. old. Idézi: Debreczeni: *Tudós hazafiak*, 19. old.)

Debreczeni Attila Földi János imént idézett soraival vezeti be írását. Míg a forrásban lévő must és a belőle letisztuló bor képzetével Földi a magyar nyelv és literatúra alakulására utal, addig Debreczeni a korszak változásait szemlélteti vele. A találó hasonlat azonban egyszersmind alkalmas e hosszú évekig érlelődő kötet születésének szemléltetésére is: kifortta magát.

DONCSECZ ETELKA

Kontra Miklós: Hasznos nyelvészet

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010. 235 old.

Egy évtizeddel ezelőtt *Közérdekű nyelvészet* címmel jelent meg az Osiris Kiadónál Kontra Miklós válogatott írásainak egy karcsú kötete (1999), most pedig Somorján (szlovák: Šamorín) adták ki egy újabb tanulmánygyűjteményét – *Hasznos nyelvészet* címmel. Létezik-e egyáltalán hasznos nyelvészet? Elvileg igen, és talán érdeemes lenne beiktatni már a középiskolai tananyagba is mindazt a témát és tudást, amelyet Kontra a most közölt tanulmányokban tárgyal. Azt hiszem, a Kontra Miklós által taglalt

szociolingvisztikai elvekről a magyar pedagógusok, a kisebbségpolitika, a jogalkotás és jogszolgáltatás szakembereinek jelentős része még nem hallott, tehát nem is tudhatják, van-e szükségük ilyesféle tudásra. Egy dolog hasznossága pedig nyilván előfeltételezi azt, hogy felismerjék a benne rejlő potenciális használati értéket. Éppen erre vonatkozik Terentianus Maurus általában csonka formában idézgetett verssora, miszerint a könyvek (vagy talán inkább értekezések?) sorsa az olvasók fogékonysága – pro captu lectoris – szerint alakul. („Pro captu lectoris habent sua fata libelli” [De litteris, ed. Santen. 1825, xxiv]. A teljes szöveg olvasható a világhálón.) Az olvasói fogékonyság esetünkben talán mérhető lesz, bár a *Hasznos nyelvészet* nem szerezhető be a magyar könyvesboltlátozatban. Néhány magyar könyvtárban azonban rövidesen hozzáférhető lesz a mű egy-egy (a szerző által adományozott!) példánya, az interneten pedig már olvasható a teljes szöveg (www.foruminst.sk/index.php?p=&t=a&xp=&Data_Id=477&link=publ/egyeb/hasznosnyelvészet/hasznosnyelvészet,&MI d=&Lev=&Ind=5&sword=&sgroup=&spublsor=&SearchPubl=&P=ind ex,hu).

Milyen témákat érint Kontra az írásaiban? Elsőként általában az ún. nyelvi emberi jogokat, valamint a kisebbségi nyelvhasználat és nyelv-megőrzés, a kétnyelvű oktatás problémakörét. Ezután a nyelvi (ideológiai) cenzúráról szól, illetve a nyelvhasználat vizsgálatának etikai kérdéseit elemzi – kitérve arra, hogy miféle normák szerint kezelik hazánkban a nyelvi vizsgálatban részt vevő interjúalanyok adatait, illetve hogy mi is jár Magyarországon a tudományos eredmények plagizálásáért. Mint megtudjuk: hol pénz, hol tudományos fokozat, hol pedig mindkettő. A kötet írásainak második csoportja a létező anyanyelvi nevelést, pontosabban az ún. „nyelv-helyesség” öreinek tevékenységét ostromozza, különös tekintettel a lingvicizmus, azaz a nyelv által való diszkrimináció fogalmára. A kötet második felét Kontra a Trianon utáni magyar nyelvváltozatok, illetve a határainkon túl élő magyarság nyelvpolitikai problémáinak szenteli. Miközben ezekről a

fontos kérdésekről beszél, bevezet egy sor modern nyelvészeti szakkifejezést, például *hozzáadó (megtartó) és felcserélő (asszimilatív) kétnyelvűség, alámerítő és befullasztó oktatás, nyelvi megbélyegzés, pazarló párhuzamos képzés* stb. Ez a könyv talán nem az elméleti nyelvészeknek való olvasmány, haszonnal forgathatja viszont minden magyar értelmiségi, akit érdekel a nyelv, a társadalom és a politika kapcsolata.

Kicsit sajnálom, hogy Kontra a könyv szerkesztésekor nem gondolt arra, hogy a tanulmánygyűjteményt már valószínűleg nem a szakmabeliek fogják olvasni. Nem dolgozta át a szövegeket, az egyes fejezetekhez pedig csak *Kiegészítés (2010)* című taldalékokat kapcsolt. A szövegek átdolgozásával és magyarázó jegyzetekkel talán a hivatkozott szakirodalomra való hagyatkozás nélkül is könnyebben érthetővé váltak volna a sokak számára nem kézenfekvő fogalmak. Például a 123. oldalon a hozzáadó és felcserélő kétnyelvűség megkülönböztetése mellett (vö. 19. és 58. old.) Kontra utal a felszíni és a kognitív nyelvi kompetencia közötti distinkcióra. Ez utóbbihoz azonban magyarázó jegyzet nem fűz, noha a pedagógusok számára fontos, de nem közismert jelenségről van szó. Arról, hogy mondjuk a magyar nyelvet a beszédhelyzetekben, a többi gyerektől már megkülönböztethetetlen módon („tökéletesen”) használó, de német, roma stb. anyanyelvű gyerekek általában csapnivalóan gyenge teljesítményt nyújtanak a magyar tankönyv szövegének értelmezésekor, azaz a helyzetfüggetlen nyelvhasználat során. Az ilyen típusú (kognitív) kompetencia ugyanis legalább 2-3 évvel marad le a helyzetfüggő nyelvi rutinok mögött. Ha ezt a pedagógus nem tudja, akkor esetleg még meg is bünteti a „nyakaskodó” gyereket. (A fiamnak például a japán középiskolában büntetésből egyszer egy egész tanórán keresztül kellett a pad tetején állnia, a kisebbik lányomnak pedig – akinek a japán volt az első nyelve – két évébe került, amíg teljesen önállóan tudott tanulni a magyar középiskolában.)

Az, hogy ma a magyarság jelentős hányada az anyaország határain túl él, önmagában is indokolja, hogy a kisebbségi nyelvhasználatára és meg-

őrzésére vonatkozó ismeretekre és a józan tanácsadásra szükség van. Mai tudásunk szerint tévedés az, hogy a többségi nyelv és a kisebbségi anyanyelv nem sajátítható el lényegében azonos szinten, a szülőket pedig óvni kellene attól, hogy a gyermekek kisebbségi iskolába járassák: úgymond rontva ezzel a gyermek boldogulásának esélyeit a többségi társadalomban. Az Európa Tanács Kontra által említett (30. old.) keretegyezménye (magyarul: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/1_atglance/PDF_Text_FCNM_hu.pdf) is azt a tapasztalatilag megalapozott álláspontot képviseli, hogy a hozzáadó kétnyelvűség a járható és helyes út, bár Kontra említi, hogy az egyezmény tanácsadó testületében elhangzott az a kissé atavisztikus vélemény, miszerint a kisebbségi iskola a gyermek boldogulásának gátjává válik (ez utóbbi szöveget sajnos nem sikerült megtalálnom). Jól emlékszem, a kétnyelvűség nagy kutatója, Einar Haugen (1906–1994) 1982 nyarán nevetve mesélte ebéd közben: ő bizony még pályája első évtizedében is azt tanította wisconsin hallgatóinak, hogy a második nyelv „zavaró faktor”, amely rombolja az elsőt, illetve hogy az elemi iskola nyelve eldönti az identitás „fekete-fehér” kérdését. Kontra jól összefoglalja, hogy mi is a mai tudásunk ezzel kapcsolatban, de itt illetet volna megemlíteni, hogy a kétnyelvűséggel kapcsolatos előítéletek és botorságok sajnos nem a dilettánsoktól származnak. A nyelvészek (mint Haugen is mondta) majd fél évszázadon át tényként sulykolták a bilingvizmusról szóló spekulatív képzelményeiket, az 1980-as évekig pedig nem is voltak olyan empirikus kutatások, amelyek alapján ezek a hintaszékben fogant teóriák cáfolhatók lettek volna.

Az értelmes ember természetesen vonzódik a spekulatív megközelítésekhez, mert minden erőfeszítés (pl. adatgyűjtés) nélkül, azaz „pusztán a fejét használva” alkothat tetszetős szellemi konstrukciót, amelynek belülről való cáfolata nem is igen lehetséges. A tudósi tekintély pedig a spekulációt „elmélette” minősíti és szentesíti. Nem tudnám megmondani, hányszor olvastam már „tudós szerzők tollából” például azt a spe-

kulatív tételt, hogy az idegen nyelv tanulását csak akkor szabad elkezdni, amikor az anyanyelv elsajátítása már lezárult, hisz különben megzavarodik a szegény gyermek. (Az általános iskolai angolórák bevezetése iránt zsigeri ellenérzéssel viseltető japán tudósok – pl. Imai Mutsumi, a Keio Egyetem megismeréstudományt oktató professzora – ma is fennen hirdetik ezt, vö. például Ōtsu Yukio (szerk.): *Shōgakkō de no eigo kyōiku wa hitsuyōnai* [Nincs szükség az általános iskolai angol nyelvoktatásra!], Keiō, Tōkyō, 2005.)

Kontra maga is említi egyébként „tudósi eredetű” sztereotípiákat, például azt a tézist, miszerint ostobaság volna a kis(ebbségi) nyelvek zsugorodásán és eltűnésén sopánkodni – olyan lenne ez, mint a kardfogú tigris siratása. E „tudósok” szerint természetes kiválasztódási folyamatról van szó, evolúcióról, amelynek során maguk a beszélők választanak maguknak új nyelvet és identitást a saját boldogulásuk érdekében. Ha tehát valaki az eredeti nyelv megtartásáért küzd, az úgymond önmagát zárja rezervátumba, felelőtlenség ezért a kisebbségi nyelvű oktatást és közéleti nyelvhasználatot erőltetni. Mint Kontra kifejti, ennek a remek gondolatmenetnek a gyenge pontja az, hogy itt szó sincs szabad választásról: a nyelvek zsugorodása nem természeti jelenség, a többségi társadalom brutális asszimiláló törekvése sem olyasféle természeti törvény, mint a gravitáció. A nyílt erőszak időszakát általában a tétlen közömbösség fázisa követi, míg végül el nem jön az immár elvesztett kisebbségi nyelv és kultúra fölötti összkormányzati bánat kora. Például manapság az ainu etnikumhoz tartozó japán fiatalok döntő többsége semmiképpen sem akar az ainu nyelvvel és kultúrával foglalkozni, azaz az ainuk – mondta úgy egy hete szomorúan az Asahi Shimbun kérdésére a kormánytisztviselő – „közömbösek a saját ősi kultúrájuk ügye iránt”: a többségi társadalom tagjaként próbálnak boldogulni. Ezt a választást cinizmus „spontán egyéni döntésnek” nevezni, hiszen az ainuk fizikai kiirtásának és megalázásának, az ainu társadalom szétverésének történelmi folyamata lezárult: ma

már aligha van más lehetőség, mint az asszimiláció.

A kötet második fejezeteként újraolvashatjuk *A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának* ideológiai lektorálásáról, azaz cenzúrázásáról szóló, 2000-ben született tanulmányt. A szótár hét kötete 1959–1962 között jelent meg. Főszerkesztője Országh László volt, akiről sejteni lehetett: aligha lesz képes arra, hogy adekvát módon végezze el a szótárszerkesztés (mint Bóka László rámutatott) „legelsősorban ideológiai munkáját”. Országh László mentsége csak az lehetett, hogy a magyar nyelv tele van olyan ideológiailag robbanásveszélyes szavakkal, mint *anyaország* vagy *hallgat*. A cenzori éberség mennyi szép példáján a hálátlan utókor gyermekei már csak mosolyognak. Sajnos Kontra sok esetben nem tudta közölni a „leirtott” irodalmi idézeteket, így nem tudjuk meg például, hogy Madáchnak ugyan miféle passzusát kellett a *jámbor* szócikkből az éles szemű pártmunkásnak purgálnia. (Talán a filozófia osztályharcos jelentőségét tagadó, gyökerében téves kijelentéséről lehetett szó: „A bölcsélet csupán költészete / Azoknak mikről nincs fogalmunk. / S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.” *Az ember tragédiája*, 10. szín.) Már kevésbé jól mulattam, amikor a következő fejezetben az adatvédelem és a tudományos etika honi problémáiról szól a szerző. A *Plágium* alfejezetben Kontra nyilván el akart kerülni egy újabb konfrontációt (vagy „személyeskedést”), ezért az olvasónak sem árulta el, hogy ki plagiált, sőt még a Tudományos Minősítő Bizottságnak a tolvajt védő, őt pedig megfenyegető tagjait sem nevezi meg. Megértem Kontra Miklóst, de ezt a fejezetet olvasva mégis zavar és hiányérzet marad az olvasóban.

Az ezután következő tanulmányok a magyar nyelv művelés problémakörét elemzik. Úgy tűnik, minden államban létezik a „jobb emberek” spontán nyelvi normája, illetve vannak nyelvi guruk, akik úgy érzik, hogy a normának ők a letéteményesei és őrői. A nyelvőrök csősztevékenységét ráadásul egyes országokban állami intézmények, akadémiák (Franciaország, Olaszország, Magyarország), minisztériumi anyanyelvi bizottságok (a japán Kokugo Shingikai) tere-

lik mederbe, mintegy nemzeti harci feladattá emelve az anyanyelv „gondozását és ápolását”. Az előfeltevés az, hogy a sztenderd nyelv egységünk záloga, aki tehát ettől eltér, az vagy tudatlan fajánkó, vagy a nemzet ellensége (pl. ha valaki a határon túli magyarok eltérő normájáról mer szót ejteni). A valóság persze az, hogy a nyelvművelők egyszerűen hasznát húznak a politikusok és a feltörekvő középosztály nyelvi tudatlanságából, betelepülnek a médiába, és elhiteik az emberekkel, hogy ők valamilyen tudományos alapon tudják, hogy mondjuk az *Add ide, hadd vasaljam ~ vasalom ~ vasalnám* ki változatok közül melyik a helyes és logikus. Sok esetben – mutat rá Kontra – durván megbélyegzik és megalázzák azokat, akik másként beszélnek a magyar nyelvet. Ráadásul – mint a Kontra által vezetett, úttörő jelentőségű empirikus vizsgálatokból kiderült – elképzeléseik nem is tükrözik a mai magyar nyelv valóságát vagy az „értelmiségi nyelvi konszenzust”. A nyelvművelés a nép ópiuma, mivel azonban ezt Marx nem tette világossá, a magyar szakos egyetemisták egy része ma is főként ezt kapja útravalóul. Olyan ez, mint ha a jövődő állatorvosai a házi sertés helyett az egyszerű bélrendszeréről hallgatnának izgalmas előadásokat.

A kötet 7. tanulmánya új szerkezeti egységet nyit, az írások ettől kezdve az anyaország határain túl élő magyarok nyelvének kérdéséről, az anyanyelvű felsőoktatásról, a nyelvtörvények problémájáról szólnak. Az átmenet zökkenőmentes, mert az első téma, amit Kontra tárgyal, a magyar nyelv „egyközpontúságának” kérdése, illetve annak, hogy miként viszonyul a normák eltéréséhez az anyaországi nyelvésztaársadalom, miként gúnyolódik a felvidéki magyar nyelv megannyi rút szeplőjén az ELTE tanszékvezető egyetemi tanára stb. Kontra talán legfontosabb meglátása itt az, hogy Magyarországnak nincsen átgondolt nyelvpolitikai stratégiája. Hogy is lenne, ha bölcs törvényhozóink legfeljebb még nyelvművelői körökben is megkérdőjelezett koncepciókat tesznek magukévá, ha éppen ezt kívánja a politikai széljárás? Ilyen volt például a hírhedt „A gazdasági reklámok és üzletfeliratok, továbbá egyes köz-

érdekű közlemények magyar nyelvű közzétételéről” szóló törvény (2001), amelynek alkalmazhatósági feltétele az, hogy objektív módon meg lehessen vonni a határt a már meggyökerezett „jövényszavak” és a magyar nyelv testén csupán időlegesen élősködő „idegen szavak” között. Kontra idézi a magyar nyelvtudomány nagy klasszikusát, Bárczi Gézát (aki egyébként nyelvművelő is volt): „a határt nem lehet megvonni”. Mindnyájunknak van ezzel kapcsolatban bizonyos intuíciója, de bírói döntéseknek nem lehet alapja az, hogy mondjuk dr. Suhajdáné dr. Sitzfleisch Emőke tanácsának érzése, intuíciója szerint a *déjà vu* már jövényszó, vagy még csak idegen szó, tehát hivatalból üldözendő. Mivel a nyelvész nem tud objektív kritériumot szolgáltatni, a törvény egyetlen belátható haszna az, hogy „állampolgári bejelentéseink” alapján végre eljárást lehet indítani a szomszéd butik tulajdonosa ellen.

Kontra úgy véli, hogy „a magyar nyelvtudomány által felhalmozott tudományos ismeretek parlagon hevertetése, az, hogy a közigazgatásban, az egészségügyben, igazságszolgáltatásban s máshol ezeket az ismereteket nem hasznosítják, közvetlen és forintban mérhető nagy károkat okoz” (140. old.). Példái meggyőzőek, és a probléma néhány sajátos vetületét magam is ismerem. A napokban például áttanulmányoztam a Legfelsőbb Bíróság egyik határozatát (Kvk. III.37.993/2010/4. szám), továbbá az avval összefüggő törvények szövegét. Mint emlékezetes, 2010. szeptember 30-án a Legfelsőbb Bíróság állást foglalt, hogy mivel a médiatörvény szerint a politikai hirdetés tartalmáért a műsorszolgáltató nem felel, a közszolgálati médiának nem volt joga megtagadni az egyik politikai párt vélhetően kisebbséget sértő kifejezést tartalmazó választási hirdetésének sugárzását. A párt neve mellesleg, az indoklás a lényeg: tetszőleges tartalmú választási hirdetést sugározni kell, ha ugyanis nem ez történik, az a választási esélyegyenlőség megsértése. A szólásszabadság különleges, a választási hirdetésekre vonatkozóan korlátok nélküli értelmezése nyelvi-logikailag nem következik sem a rádiózásról és televíziózásról szó-

ló 1996. évi I. törvény 10. §-ának 1. pontjából („A reklám tényállítása-ért – a tudatos félrevezetés kivételével – a műsorszolgáltató e törvény szerint felelősséggel nem tartozik”), sem más hivatkozott források szövegéből. Minden értelmes embernek tiltakoznia kellene az ellen, hogy a Legfelsőbb Bíróság ilyen önkényes és zavarosan megfogalmazott állásfoglalásokat tárjon az állampolgárok elé. A fortiori tiltakoznunk kellene a törvényeink szövegének igen silány nyelvi minősége miatt – elvileg tehát valóban szükség lenne nyelv(ész)i elsősegélyre. A jogi terminológia persze sérthetetlen, de egyébként a szövegek minden tekintetben meg kellene felelni a természetes logika, illetve a magyar nyelv és stílus általános szabályainak. Úgy vélem azonban, hogy a „nyelvi tanácsadás” hivatalos bevezetése súlyos ballépés lenne, mert a törvényhozás és a jogalkalmazás állapota nem olyan ma Magyarországon, amely garantálná, hogy az ún. „nyelvészeti szakvélemény” valóban szakmailag becsületes és igényes tudóstól származna. Valószínűbb, hogy kétes értékű szakvéleményeket kétes személyek használnának kétes céljaik szentesítésére. Kontra gondolata tehát rokonszenves, de nem számol azzal a veszéllyel, amit pedig már a bölcs Konfucius is felismert: az ember esetleg eszközzé válhat.

Kontra Miklós most múlt hatvanéves (néhány hete jelent meg a tiszteletére összeállított *Utazás a magyar nyelv körül* c. tanulmánygyűjtemény a Tinta Könyvkiadónál). Ez a recenzió (minden gúnyoroskodása ellenére) tisztelgés kíván lenni az eddigi életmű minősége előtt is. Az olvasóknak összegzésül azt mondhatom, hogy valószínűleg a 2010-es év legfontosabb magyar nyelvű nyelvészeti publikációját tartják a kezükben. Igazi hasznos könyvet.

Wolfgang Behringer: A klíma kultúrtörténete

A JÉGKORSZAKTÓL
A GLOBÁLIS FELMELEGEDÉSIG

Ford. Tarnói Judit. Corvina, Bp., 2010.
343 old. 3500 Ft

A természeti katasztrófák és a globális klímaváltozás napjaink egyik legtöbb tudományos és közéleti vitát gerjesztő témaköre. Az elmúlt években a természeti csapások percepciójával, a kihívásokra adott válaszokkal számos tanulmánykötet, monográfia foglalkozott (például Christof Mauch – Christian Pfister: *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Lexington Books, Lanham, 2009.). A klímaváltozással kapcsolatos vitákat pedig végletesen kiélezték olyan látványos események, mint a kiotói jegyzőkönyv kudarca vagy az IPCC-jelentések megjelenése (Kormányközi panel a klímaváltozásról, www.ipcc.ch). Kisvártatva megjelentek a találgatások, jóvendölések arról, hogyan hat az egyes társadalmakra az elkövetkező időszak felmelegedése, s milyen végletes következményekkel járhat az emberi tevékenység a környezetre nézve. Az ebben a recenzióban bemutatott munka megszületését is ez, azaz a klíma és a változása körül kialakult politikai diskurzus inspirálta. A klímaváltozások kutatásának a magyar társadalom nagyobb része számára ismeretlen területe a történeti idők éghajlat-ingadozásának vizsgálata. Annak ellenére, hogy Magyarországon is számos szakmunka született e témában, különösen az elmúlt évtizedben (Rácz Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. JGYF, Szeged, 2001.), ezek szinte kizárólag a kutatók kezébe jutottak el, amit részben megváltoztathat e most megjelent kötet. Szerzője, Wolfgang Behringer a Saar-vidéki Egyetem professzora a kora újkori boszorkányüldözések kulturális összefüggéseinek egyik legjob-

ismerője Európában. Számos kötetet szerkesztett, amelyek a boszorkánypercek mechanizmusával, kultúrtörténeti vonatkozásaival foglalkoztak, és érdeklődése e kutatások során terelődött a boszorkányüldözések és az időjárás kapcsolatára (Wolfgang Behringer: *Weather, Hunger and Fear. The Origins of the European Witch Persecution in Climate, Society and Mentality. German History*, 13 [1995] 1. szám, 1–27. old.; uő: *Climatic Change and Witch-hunting: the Impact of the Little Ice Age on Mentalities. Climatic Change*, 43 [1999] 2. szám, 335–351. old.). Vizsgálatainak centrumában általában a kis jégkorszak időszaka áll, ugyanakkor némi meglepő módon első, a témában született szintézise, *A klíma kultúrtörténete* ennél jóval hosszabb periódus, az emberiség kialakulása óta eltelt időszak klímátörténetével foglalkozik. Sőt amellet, hogy a munka első fejezetében kitér a klímátörténeti kutatásokban használt legfontosabb módszerekre és természettudományos hátterükre, kitekint a földtörténeti korok klímaperiódusaira is. Az a döntés, hogy egy hasonló klímátörténeti szintézis nem csak az elmúlt 2000 év vagy rövidebb időszak klímátörténetével foglalkozik, feltétlenül helyes döntés (Neville Brown: *History and Climatic Change. A Eurocentric Perspective*. Routledge, London, 2001.; Franz Mauelshagen: *Klimageschichte der Neuzeit. 1500–1900*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2010.), ugyanakkor az, hogy az időskálát négy milliárd évre szélesíti, felborítja a könyv egyensúlyát.

A bevezető fejezet jó néhány oldalt szán a klímakutatásban használt módszerekre. Miközben felsorol számos, valóban igen fontos adatforrást, mint a palinológia (pollenanalízis) vagy a dendrokronológia, és néhány kevésbé jelentőset (lichenometria, azaz a zuzmók növekedési rátájának vizsgálata), számos egyéb módszer egyszerűen kimarad a felsorolásból (például a fúróluk hőmérséklet-vizsgálatok, vagy a korallak, molluszkák szilárd vázának ritmusos növekedésére fókuszáló kutatások). A legtöbb természettudományos módszerrel kapcsolatban nem fejezi ki kétségeit, ugyanakkor a dendroklimatológia ismertetésekor

számos alapvető módszertani problémára hívja fel a figyelmet, megkérdőjelezve a pontosságát, miközben olyan, igencsak vitatott természettudományos eszközök, mint a palinológia vagy a lichenometria, felhasználhatóságát még utalásszinten sem bírálja. A jelenlegi tapasztalatok ugyanakkor azt mutatják, hogy a dendroklimatológia a természettudományos vizsgálatok egyik legnagyobb felbontású és legpontosabb eredményt produkáló módszere. Amíg a természettudományos módszerek ismertetésekor Behringer igyekszik minél több metódusra kitérni, addig a klímátörténeti kutatásokban használt források közül (melyeknek nyilvánvalóan egyik legjobb ismerője) csak néhányra: a krónikákra és időjárási naplókra tér ki kicsit részletesebben, meg sem említve a gazdasági feljegyzéseket, leveleket, és csak mellékesen említ olyan, ma már megkerülhetetlen forrásokat, mint a fenológiai adatok. A részfejezet végén megemlít olyan potenciális forráscsoportokat, mint az irodalom vagy a kartográfia, a régészet mint módszer ugyanakkor egyáltalán nem jelenik meg a bevezetőben.

A *globális felmelegedés, a holocén* című fejezet első része az emberiség kirajzásával, majd pedig a jégkorszaki környezethez való adaptációjával foglalkozik. Bár kétségtelen, hogy Behringer ezen a területen némileg otthonosabban mozog, mint a földtörténetben, meglehetősen esetleges példákkal illusztrálja, hogyan birkózott meg a holocén első szakaszában az ember a hideggel, majd az utolsó jégkorszak után a felmelegedéssel, a flóra és a fauna drasztikus átalakulásával. Az európai klíma fluktuációját részletesebben, a fiatalabb Dryas időszaktól ismerteti, majd a lezárulását követő jelentős tengerszint-emelkedésre, partvonalváltozásokra tér ki, igen érzékletes képet festve hatásaikról. A neolitikus forradalom modelljének ismertetése mellett a kötetben első alkalommal itt távolodik el Európától és közvetlen környezetétől: ugyanezen időszak Ázsiájába látogat el, bemutatva a Kínában és Indiában a rizstermesztés elterjedésével járó drasztikus környezeti változásokat.

Az ókori civilizációk kialakulásához környezeti feltételeik felől köze-

lít, példaként Egyiptomot emelve ki, ugyanakkor helyenként a környezeti determinisztikusok szellemét idézve, az egyes dinasztiák, államalakulatok felemelkedését, majd bukását a kisebb klímaingadozásoknak tudja be. Drámai képet fest a Mediterráneum i. e. 1200 körüli átalakulásáról, melyet szintén egyértelműen a megváltozott klímával magyaráz. Bizonyos helyeken klímaváltozásra utal (szubboreális szárazperiódusra), ugyanakkor bizonyos esetekben, például Kína kapcsán, egyszeri időjárási jelenségek-ből von le általános következtetéseket (80. old.). Mielőtt a római kori klímaoptimum elemzésével új fejezetbe kezdene, a hallstatti kultúra összeomlásának időszakával foglalkozik, elemelve a szubboreális és szubatlantikus korszak határát jelölő időszak környezeti kihívásait, sejtelmesen megemlíti eközben, hogy az egyiptomi harmadik átmeneti korszak utolsó szakaszában, Európa jelentős részéhez hasonlóan, itt is klímaváltozás mehetett végbe, noha ezt adatokkal igen nehéz alátámasztani.

A népvándorlás kori hideg periódus egyik ismert eseményét, az 530-as évtized időjárási szélsőségeit Richard B. Stothers (*Mystery Cloud of AD 536*, *Nature*, 307 [1984], 344–345. old.) kutatásai alapján a Rabaul-vulkán kitörésével hozza összefüggésbe. A természettudományos kutatások erősen valószínűsítik, hogy vulkánkitörés okozta a lejegyzett időjárási szélsőségek számának a kora középkor időszakában példátlan emelkedését, ugyanakkor a vulkán azonosítása korántsem olyan egyértelmű, mint azt Behringer feltételezi. A kora középkori Európa időjárási viszonyait egymástól távoli területek középkori krónikarészleteivel próbálja illusztrálni, amelyek gyakran prédikációs és/vagy politikai célzattal készültek, és nem feltétlenül reprezentatívak egy több évszázados periódusra vonatkozóan. A kora középkori hidegperiódus alátámasztására egy másik kontinensről, ezúttal az amerikai területekről is hoz példát, ahol a maja civilizáció hanyatlásának sokat kutatott folyamata mutatja be.

Behringer a középkori kis klímaoptimum időszakát valamivel részletesebben elemzi, mint a megelőző

időszakokat. Itt egyrészt kitér a klímátörténeti kutatások – a bevezetőben már említett – politikai vonatkozásaira, másrészt bemutatja az időszak jellemző időjárási tendenciáit. Ugyanakkor csak kevés ponton megy mélyebb részletekbe, mint Hubert. H. Lamb évtizedekkel korábban írt (*Climate, Present, Past and Future I–II*, Routledge, London, 1977, 1982.; *Climate History and the Modern World*, Routledge, London, 1995.) és Behringer által naivnak bélyegzett (102. old.) publikációi. Ilyen erősen leegyszerűsítő, kiváló történéstől érhetetlen fordulattal él például, amikor megemlíti, hogy a „fejlett közép-kor idején megszűntek az éhínségek, és tartós társadalmi fellendülés vette kezdetét” (107. old.). A fejlődő Európában nagy jelentőséget tulajdonít a szerzetesrendeknek, melyeknek valóban igen fontos szerepük volt a technikai újításokban. Ugyanakkor e szakaszokban is számos pontatlanság van: például a ciszterci rend alapítását a XII. századra teszi (valójában 1098), és túlzó becsléssel Közép-Európa 90 százalékos erdőszűltségéről ír (108. old.).

Ezek után érkezünk meg Behringer saját kutatásainak időszakához, a kis jégkorszakhoz. Kitér egyrészt az elnevezés problémájára, másrészt a lehetséges kiváltó okokra, mely kérdésekkel eddig egyik korszak kapcsán sem foglalkozott. Hasonlóan a középkori kis klímaoptimum ismertetéséhez, az írott forrásokban megjelenő nyomokkal kezdi a kis jégkorszak történetének tárgyalását. Itt már jóval bőségesebb forrásismeretről tesz tanúbizonyságot, és szabatosabban is fogalmaz: nem egységesen hidegnek és száraznak mutatja be a kis jégkorszak több mint ötszáz esztendősi időszakát. Mindazonáltal ezen fejezet sem mond többet, mint a kis jégkorszakra vonatkozó korábbi szintetizáló művek, köztük Brian Fagan monográfiája (*The Little Ice. How Climate Made History 1300–1850*, Basic Books, New York, 2000.).

A fejezet a továbbiakban két jelentős, XIV. századi válságperiódus bemutatására vállalkozik. Először az 1315 és 1322 közötti, a szakirodalomban leggyakrabban csak nagy éhínségként megjelölt időszak krízisét

mutatja be, majd az 1340-es évtized pestisjárványát és időjárási összefüggéseit. A kis jégkorszak korai válságperiódusainak ismertetése kapcsán először a fizikai pusztulásra vonatkozó, számszerű adatokat összesíti a szakirodalom alapján, majd pedig a klímaromlás mentális következményeit tárgyalja. *A téli rosszkedv* című alfejezet az első, amelyben valóban kevésbé ismert primer forrásokra is hivatkozik, és nem csak a szakirodalom egy-egy szeletét ismerteti. Ennek megfelelően mind a stílus, mind a tartalom sokat javul. Az egyes időjárási szélsőségek – így a Laki-vulkán 1783. évi aktivitása utáni ködös idő – eredményeképpen fellépő általános rosszkedvet (155. old.) nem támasztja kellően alá forrásokkal, ugyanakkor a XVI. századvégi hidegperiódus kapcsán számos elgondolkodtató irodalmi forrásra hívja fel a figyelmet. A boszorkányvadakhoz érve megismétli már korábban is kifejtett elgondolását, hogy az időjáráshoz kapcsolódó üldözésekkel egy időben kialakult a bűnbakkereséssel szembeni védekezés is. Ugyanakkor a klíma kultúrtörténetének szempontjából igen fontos, hogy a boszorkányüldözések nem felülről irányított cselekmények voltak, ezért a befolyásos egyháziak vagy bizonyos államok álláspontja e téren nem volt perdöntő. A XVI. század derekától a rossz időjárású időszakokat évszázadokon keresztül gyakran követték boszorkányüldözések, pogromok. Nemcsak német és cseh területeken van tudomásunk ilyen esetekről, az 1728-as nagy szegedi boszorkányper mechanizmusában is komoly szerepet játszott a megelőző száraz időszak és az azt követő jégverések (Kiss Andrea: *Historical Climatology in Hungary: Role of Documentary Evidence in the Study of Past Climates and Hydrometeorological Extremes*, *Időjárás*, 113 [2009], 4. szám, 315–339. old.).

Behringer a klímaváltozás kulturális hatásainak bemutatása során elsősorban az anyagi kultúrára, a művészetekre összpontosítva elemzi, milyen hatásaik voltak a hideg, szárazabb időjárású periódusoknak. Amellett, hogy természetes befolyásoló hatása volt az időjárásnak (nagyobb faigény, fűtés bevezetése mindenütt stb.), Behringer szerint az igazán jelentős változást a

klimaváltozás nyomában járó mentalitásbeli átalakulás képviseli. Amellett, hogy az emberek praktikus okokból vastagabb ruhákat kezdtek viselni, a kulcsszerepet e változásokban erkölcsi okok játszották. A ruházat változása csak egy eleme a tárgyi kultúra átalakulásának, ugyanakkor kiemelése feltétlenül érdekes, új szempont a klíma kulturális vonatkozásainak kutatásában. A másik terület, melyre Behringer nagyobb figyelmet fordított, a kis jégkorszak és a művészetek kapcsolata. Az, hogy a németalföldi festészetben az 1570-es évektől megjelennek a havas tájak, korcsolyázó emberek, közhelynek számít, ugyanakkor Giuseppe Archimboldo II. Rudolfról (1590) készült portréjának a természetlenség, az éhség kontextusában való értelmezése mindenképpen újszerű. Bár Behringer kevésbé mozog otthonosan a zene területén, felveti, hogy kapcsolat lehet a XVI. század műfajváltozásai és a klíma között.

A kis jégkorszak XVII. századi tartó periódusának mentalitástörténeti vonatkozásait viszonylagos részletességgel tárgyalja, de *Az ész hűvös napja* című fejezet ismét visszatér a korábbi fejezetek túlzottan asszociatív, kevésbé strukturált kifejezőmódjához. A fejezet nyitó mondata például szoros kapcsolatot vél felfedezni a mai Kelet-Uganda és a kora újkori Európa „zűrzavarai” között (192. old.). A következő néhány oldal a kora újkori klimatikus és társadalmi változásokra adott válaszokat tekinti át. Behringer szerint ezek közül a vallási fanatizmus visszaszorítása az egyik kulcsfontosságú elem, még ha a rendezettség megteremtése együtt járt is az egyéni szabadság korlátozásával, az abszolút monarchia kialakulásával. A kedvező változásokban az új kormányzati formák mellett vitathatatlanul szerepe volt a felvilágosodás technikai vívmányainak, amelyek elősegítették az éhínség, a nélkülözés hatékonyabb kezelését. Ez az értelmezés – bár a környezeti változásokra adott válasz mintha kevésbé szerepelne benne – vonzó ugyan, de a több évszázadot felölelő változásoknak mint egyetlen folyamatnak értelmezése problematikus. Miközben Behringer a tudomány győzelmét ünnepli Descartes, Newton és Benjamin Frank-

lin említésével, nem feledkezik meg a klímaváltozásról sem. Mikor a narratíva alapján már úgy tűnhet, hogy az emberiség technikai színvonala képes alkalmazkodni minden időjárási helyzethez, a XVII. századi Franciaország kapcsán felhívja a figyelmet a Maunder-minimum időjárása által kiváltott krízisre. Az ekkoriban jelentkező élelemhiányokat a kortársak már nem az erkölcs hanyatlásának tudták be, hanem az állam lakossági ellátóképeségét vonták kétségbe. Ezt a szerző néhány látványos példán bizonyítja, mint amilyen az 1739–40-es esztendő teléhez vagy az 1780-as évek időjárási szélsőségeihez kapcsolódó társadalmi elégedetlenség. Az utolsó, még a kis jégkorszak idején lejátszódó időjárási eseményként Behringer az indonéziai Tambora 1815. évi kitörését követő jelenségeket írja le. Habár ez a vulkánkitörés valóban az elmúlt kétezer év egyik leghidegebb időszakát produkálta, a szerző mégis mintha megfedkedne a XVII. század második fele és a XIX. század közepe közötti, mintegy két évszázad hosszú távú folyamatairól, és csak véletlenszerűen válogat ki egyes szélsőséges időszakokat.

A globális felmelegedés bemutatását egyik kiváltójával, az iparosodással kezdi. Ennek a majd kétszáz esztendő átívelő periódusnak igazán csak az 1950 körül kezdődő időszakát próbálja a környezettörténet szemszögéből láttatni, ahol legalább érintőlegesen foglalkozik a tömegfogyasztás környezeti következményeivel. A fejezetet globális problémák – a népességrobbanás és az ipari növekedés határai – néhány soros, illetve legfeljebb egyoldalas említése zárja. A XX. század második fele nem klímátörténeti korszakként kerül szóba: a kötet ezen része nem az időjárási változásokkal foglalkozik, hanem a globális klímaváltozásra irányítja a figyelmet.

Az epilógus az emberi környezet-átalakítás filozófiai hátterét vizsgálja James Lovelock Gaia-elméletétől az ókori auktorok természetfilozófiáján át a Paul Crutzen nevéhez fűződő antropocén elnevezés hátterének megvilágításáig. Majd a XXI. századtól éppen úgy eltávolodva, mint a könyv elején, Behringer a Föld néhány milliárd év múlva bekövetkező elégésével

fejezi be a Föld történetének tárgyalását. Némi reményt nyújtva ugyanakkor azzal summázza *A klíma kultúrtörténetét*, hogy a következő időszak klímaváltozásait az emberi társadalom, bármi történjék is, már kezelni tudja majd.

A néhol igen-igen csapongó kötet az elmúlt évtizedek egyetlen magyar nyelven is megjelent klímátörténeti szintézise, így alighanem hosszú ideig használatban lesz. Behringer nem szakértője az elmúlt 4,5 milliárd év klímátörténetének, még csak nem is a kis jégkorszak ismerője, hanem csak egyik aspektusának, kulturális következményei kutatásának specialistája. Ennek megfelelően nincs mindig tisztában egyes korszakok kutatásának frissebb eredményeivel, az egyes módszerek alkalmazhatóságával, ezért munkája néhol súlyosabb szakmai hibákat is tartalmaz.

A recenziót a magyar kiadás rövid értékelésével zárom, amelyre ezen kötet esetében sajnos igen nagy szükség van. Tarnói Judit kiváló fordító, de nincs (nem lehet) tisztában e tudományterület szakszókincsével (néhol Behringer sem a ma elfogadott szaknyelvet használja). Mivel a kötetet nem lektorálta senki, számos olyan kifejezés jelenik meg benne, ami a magyar szakirodalomban általában más formában szerepel. Közülük két példát emelek ki. Talán a legszembeötlőbb a *fejlett középkori meleg periódus* (101. old.) kifejezés: egyrészt a fejlett középkor szókapcsolatot determinisztikus jelentése miatt a magyar történettudomány igyekszik nem használni, másrészt ezen klímátörténeti korszak közkeletű magyar megnevezése a középkori kis klímaoptimum, esetleg középkori meleg időszak. A másik példa a *várható átlagos életkor* kifejezés (221. old.), amely alighanem a születéskor várható élettartamra utal, sikertelenül. Talán ennél is súlyosabb probléma, amely ugyanakkor nagyobb részt Behringer, nem a fordító számlájára írható, az *időjárás* és a *klíma* mint szinonima használata. A viszonylag nagyszámú elütés mellett feltétlenül szóvá kell tenni a tulajdonnevek írásmódját. Egyrészt a kínai nevek leírását legkevésbé sem a magyar szakirodalomban megszokott formában közli a kötet; a legszembe-

tűnőbb talán Csin Si Huang-ti, akinek a nevét az angol nyelvterületen használt formában közli (87. old.). A földrajzi nevek helyesírása számos helyen rossz (*Straßburg, Sahel-övezet*); itt egyetlen kifejezetten félrevezető hibára hívnám fel a figyelmet, ez pedig a *németalföldi síkság* (53. old.) toponímia, amely a mai Hollandia területét jelenti, miközben a Behringer által *Norddeutsches Tiefland*ként említett terület a Germán-alföldet (más néven Lengyel–német-alföld) jelöli.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy bár kifejezetten örvendetes, ha a Corvina Kiadó tudományos ismeretterjesztő kötetet fordított le és jelentet meg, de ez nem történhet szaklektor alkalmazása nélkül. Mindazonáltal a hibák ellenére is üdvözlendő, hogy a klímakutatás alapvető eredményeit áttekintő kötetet vehet kezébe a magyar olvasó, mely segítheti a médiában naponta megjelenő, ellentmondásos hírek értelmezésében.

VADAS ANDRÁS

Pierre Bourdieu: A gyakorlat elméletének vázlata és három kabil etnológiai tanulmány

Ford. Gelléri Gábor, Sebes Anna, Berényi Gábor. *Napvilág, Bp., 2009. 373 old., 3400 Ft*

Harminchét évvel az első francia kiadás után jelent meg magyarul Pierre Bourdieu (1930–2002) egy korai könyve (*Esquisse d'une théorie de la pratique précédé de trois études d'ethnologie kabyle*. Droz, Genève, 1972.). Az itt bevezetett fogalmak részletesen kidolgozva központi szerephez jutottak Bourdieu későbbi munkáiban. Többek között emiatt lehet ez a tanulmánykötet ugyanolyan érdekes annak, aki csak most kezd ismerkedni Bourdieu-vel, mint annak, aki már olvasta egyéj írásait.

Algériai terepmunkája során Bourdieu a berber kabilok paraszti társadalmát tanulmányozta, és etnológiai eredményeinek filozófiai és a szociológiai következményeit is felmérte. Az előszóban egyaránt bírálja azokat az elemzéseket, amelyek egy népcsoport szimbolikus rendszerét élesen elválasztják gazdaságától és politikájától, valamint a kommersz marxizálást, amellyel szemben azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági rendszer nem határozza meg egyértelműen a mítoszok, rítusok világát, amely maga is hat a gazdaságra. Bourdieu általában két polarizált, domináns álláspont közé pozicionálja magát, mégpedig oly módon, hogy mindkettőt integrálja saját elméletébe.

KABILOK

Az első tanulmány a kabilok becsületjatszmaít tárgyalja. Ha kihívnak vagy megsértenek valakit, azzal egyenrangúnak ismerik el az illetőt. Aki nem vág vissza, megalázottságáról, vagy épp ellenkezőleg, a másik megvetéséről tesz tanúbizonyságot. A játék tétje a férfiak egymás közti becsülete (kabil nyelven: *nif*). Így működik az ajándékozás is: az ajándék kifejezi az adományozó társadalmi rangját, de a viszonzhatatlanul nagy ajándék már sértés, ezért becsületvesztéssel jár. A becsület ugyanúgy az egész családé, mint a föld; ezért a kihívott félre nyomást gyakorol a csoportja, amikor a visszavágásról döntenie kell. Ahogy a modernizáció (például a francia igazságszolgáltatás bevezetése) új értékrendet terjeszt el a kabil társadalomban, a becsület fokozatosan egyéni kérdéssé válik.

A becsületnek két területe van: a *nif*, amelyet a férfiak közötti, nyilvános világban kell megvédeni, és a *hurma*, amely viszont a család szent, féltett kincse. Ez a megkülönböztetés alapozza meg azt a nemi alapú dichotóm világképet, amelynek elemzéséhez Bourdieu később is vissza-visszatért. A nemi habitusok rendszeres kifejtését nyújtotta a *Férfiuralom*-ban –először tanulmány formájában, majd külön könyvben; mindkettő magyarul is olvasható: *Férfiuralom*. (Ford. Ádám Péter. In: *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmus-*

ról. Szerk. Hadas Miklós. Replika kör, Bp., 1994. 7–55. old.) és *Férfiuralom* (Ford. N. Kiss Zsuzsa. Napvilág, Bp., 2000.). A kozmoszt, az időt, a teret és a társadalmat felosztó ellentétpárok a férfi–női princípium általánosítása során bomlanak ki. Ez az ellentét jelen van az erkölcs, a vallás és a szexualitás szférájában is; a nőkhöz mindig a sötétebb vagy erkölcsleltebb oldal rendelődik hozzá, például hozzájuk tartozik a hivatalos vallással szembeállított mágia. A „görbeség” a nők erkölcsére ítéletként ugyanúgy vonatkozik, mint a testtartásukra elvárásként, hiszen a testi jellemzők osztályozása is a férfidominancia alapján történik. A kabilok szemében minden tevékenység egyértelműen meghatározható, mert valamilyen jellemzője alapján beilleszthető „a női–férfi oppozíción alapuló mitikus-rituális rendszer egészébe” (51. old.).

A kabil ház tagolása is a bináris oppozíciók rendszerében szerveződik meg. A kisebb, sötétebb („női”) rész szolgál alvásra és az egyéb, természetinek tartott tevékenységekre (szexuális élet, születés, halál), valamint itt alszanak az állatok, és itt tárolják a nyers, nedves élelmiszereket. A világosabb rész a természet–kultúra ellentétnek megfelelően a munka, a főzés, a vendéglátás helyszíne. A férfi tevékenységgel előállított termékeket hoz be a házba, a nő feladata pedig ezek megtartása, feldolgozása. Hasonló elvek szerint értelmezik a szexuális munkamegosztást is. A nőkhöz rendelik a befogadó és passzív, a férfiakhoz pedig a kezdeményező és aktív mozzanatok; a szexuális pozíció meghatározásában éppúgy, mint a nemi szervek vagy a nemzés-fogantatás értelmezésében.

Az oppozíciók megismétlődnek a különböző szinteken: a ház a férfiak nyilvános világával szembeállítva a nő helye, ugyanakkor a házon mint mikrokozmoszon belül ismét elkülönül egy női és egy férfirész, amelyeket további férfi–női összetevőkre lehet bontani. Az erről szóló tanulmány címe nem véletlenül *A ház, avagy a megfordított világ*: „megfordított”, azaz nemcsak lekicsinnyített, hanem tükrözött is, hogy érvényesülhessen benne a külső világ felosztási sémája. A kapu ugyanis keleti tájolású; de a ház-

ba belépve már a szemközi fal számít (fényes, férfias, pozitív) „keletnek”, ott található a centrum, a tűzhely is. A férfi szimbolikus tekintélye igényli, hogy ugyanúgy a fényvel szemben lépjen be, mint ki, mert ez az egyenesen szembenéz, harcolni képes becsületet jeleníti meg.

A rokonság mint képzet és akarát című írás a kabiloknál gyakori unokatestvér-házasság kapcsán fejt ki Lévi-Strauss strukturalista antropológiájának elméleti bírálatát. Ugyanis az incestustabu alapján, vagyis a házasságot családok közti szövetségnek tekintve nem látható be, miért preferálják az unokatestvérek házasságkötését. Bourdieu földrajzilag és episztemológiai értelemben is regionális elméletnek tekinti az olyan értelmezést, amely a házasságot nőcsereként írja le, hiszen csak az elkülönülő, exogám csoportok alkotott társadalmakról ad érvényes leírást. Érvelése szerint az unokatestvérrel kötött házasság gyakorlatát akkor tudjuk megérteni, ha a strukturalisták által többnyire mellőzött gazdasági és politikai érdekek összefüggéseibe ágyazzuk bele. A feleség kiválasztásában ugyanis az a szempont is fontos lehet, hogy az örökséget megtartsák a nemzetségen belül, vagy hogy erősítsék a többi családdal szemben politikai előnyt jelentő, belső integrációt. Nem pusztán szabálykövetésről van tehát szó, hanem érdekek irányította stratégiákról.

Bourdieu világossá akarja tenni a családfák által mutatott és a gyakorlatban működő családi kapcsolatok közti különbséget, ezért bevezeti a *hivatalos*, illetve a *használatos* rokonság fogalmát. Az előbbi a leszármazási, reprezentatív, állandó viszonyokat mutatja, az utóbbi a valóban működő, változó kapcsolatokat, például amelyekre támaszkodva tető alá hoznak egy házassági egyezséget. A rokonság tehát társadalmi termék, amelynek előállítási folyamatát is vizsgálni kell, szem előtt tartva a történetiséget. Adott esetben a családon belül erős pozícióra tehet szert valaki, akinek a genealógiai sorban nem jutna elsőbbség. Például akkor, ha egy fiatal, nem rangidős utódot nagyapja bevon a piaci és politikai tevékenységekbe, és az így átadott szimbolikus tőkével megerősíti őt a többi utóddal szemben.

A tőke egyike azoknak a fogalmaknak, amelyek végigkísérik Bourdieu későbbi elméleteit is. Megkülönbözteti a tőkének a társadalmi érvényesülésben szerepet játszó, különféle fajtáit, amelyek között csak a legleplezetlenebb az – anyagi javakat jelentő – gazdasági tőke. Szimbolikus tőkét testesít meg a presztízs, avagy a becsület, és ez a szimbolikus tőke adott esetben gazdasági tőkév is átalakítható. (Lásd *Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke*. Ford. Bogdán Éva. In: *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Szerk. Felkai Gábor, Némédi Dénes, Somlai Péter. Új Mandátum, Bp., 2002. 431–445. old.)

A családfák analizésére azért van szükség, mert az egyén többféleképp is jellemezheti leszármazási vonalát. Gyakran úgy mutatják be a kabil menyasszonyt, mint aki a vélegény apai ági rokona – miközben jóval kisebb kerülő úttal anyai ágon is rokon, csak hogy ennek kisebb a megbecsültsége. Am két unokatestvér-házasságkötés is nagyon különböző lehet: szimbolikus erejük nagyban függ a házasság korától, rangjától, az örökösök nemétől és számától. A házassági stratégia tehát része a társadalmi viszonyok újratermelésére irányuló reprodukciós stratégiáknak. A csoport megtartani vagy növelni akarja becsületét, vagyis szimbolikus tőkéjét – és a rendelkezésére álló tőke mennyisége eleve meghatározza a tagjai előtt nyitva álló házassági lehetőségeket: „minden házasság az őt lehetségessé tevő feltételek felé mutat.” (170. old)

A GYAKORLATI CSELEKVÉS

A kötet külön fejezetet alkotó elméleti része, *A gyakorlat elméletének vázlat*a későbbi írás, mint az előzőek, amelyek folyóiratcikként már a hatvanas években megjelentek. A koncepció a humán tudományok egészét át kívánja fogni; annak ellenére, hogy egy efféle vállalkozás nem indokolatlan, a szöveg mégis túl sűrű, komplexitása gyakran embert próbáló. A Bourdieu-re egyébként jellemző fogalmi világosság és kritikai frissesség csak a konkrétabb, fókuszáltabb szövegrészekben kerül elő.

Bourdieu a társadalmi világ elméleti megközelítésének három módját különíti el: a fenomenológiát (ide tartozik a szimbolikus interakcionizmus, etnometodológia is), az objektivistát, illetve az általa képviselt praxeológiát. A praxeológia – a megnevezést a későbbi munkákban már elhagyja – a másik két szempontot egyesítve, az objektív struktúrák és az egyéni diszpozíciók viszonyát elemzi. Bourdieu veszélyes redukcionizmust lát abban, hogy a fenomenológia a cselekvés értelmezésekor „az objektív struktúrákban elfoglalt helyek közötti viszonyokat az e pozíciókat betöltő társadalmi szereplők közötti viszonyokra mérsékli” (190. old). A strukturalizmust viszont azért nem tekinti kielégítőnek, mert a kommunikatív funkciók hangsúlyozásával szem elől téveszti a politikai és gazdasági funkciókat. Márpedig a kommunikáció sem felcserélhető, nem személytelen felek, hanem társadalmi, hatalmi viszonyok közt élő emberek között zajlik.

Ezek után tér rá Bourdieu saját elméletének érdemi kifejtésére. A *Struktúra, habitusok és gyakorlatok* című alfejezetben definiálja mindazokat az alapfogalmakat, amelyeket már az etnológiai tanulmányokban is használt. A *habitus* diszpozíciók többé-kevésbé állandó rendszere, amelyet a környezet struktúrái alakítanak ki. Mindenre kiterjed a testtartástól a viselkedési szokásokon át a világlélelésig és –értelmezésig. Beleíródik az egyénbe, és anélkül hangolja össze a csoport tagjainak viselkedését, hogy tudatosodna. A habitus irányította gyakorlat azokat a struktúrákat erősíti meg és termeli újra, amelyek létrehozták – így gátjává válik a társadalmi mobilitásnak. Ugyanakkor, teszi hozzá Bourdieu, mivel a habitus generáló elvként működik, lehetővé teszi az alkalmazkodást a változó feltételekhez – fáziskéséssel, mert elsődlegesen a múltbeli tapasztalatokra épül. A habituselmélet kritikussai azt vetik Bourdieu szemére, hogy megmarad az általa felülírni kívánt strukturalizmus keretei között, amely – például a cselekvéselmélettel szemben – nem hagy teret a változásnak vagy az egyéni kezdeményezésnek. (A vitáról lásd Wessely Anna: Szocioanalízisben. *BUKSZ*, 2005. ős, 220–230.

old.) Az előbb vázolt szakasz alapján azonban nyilvánvaló, hogy a habitusok változhatnak, hiszen eleve függnek a (változó) körülményektől; sőt a cselekvések át is alakíthatják a struktúrákat. A habitus nem automatikus viselkedést hoz létre, hanem a végtelen számú helyzethez való differenciált alkalmazkodás sémáját; éppen ezért az egyén habitusát élettörténetének sajátosságai is meghatározzák. Nevelési folyamat során vésődik be az emberbe, ami lehet egy intézmény (például az iskola) munkája, vagy az egész csoport közreműködésének (a rituális gyakorlatokban való részvételnek) az eredménye. Ennek során az adott társadalom strukturális és mitikus térfelfogása is beépül az egyéni viselkedésbe. A test-szimbolika és a térszimbolika szorosan összefügg – amint ezt a kabil ház példáján láthattuk –, mégpedig a térbeli megkülönböztetések és a társadalomilag észlelt test közötti analógiának megfelelően (fent–lent, ki–be, kicsi–nagy, elől–háttal).

A gyakorlat logikájának felismerése nehéz feladat elé állítja a kutatót, mert az „nem a logika logikája” (285. old.), nem kimondott szabály; nyelviileg megragadni, rendszerezni alig lehet. Relációkból, viszonyokat létrehozó elvekből épül föl; egy adott elemnek – egyszer ezzel, más-szor azzal összehasonlítva – teljesen eltérő jelentései lehetnek; például az írásom elején említett „kihívási játsz-mában” a reakció elmaradása alsóbb-és felsőbbrendűséget is kifejezhet. Tulajdonképpen utólag dől csak el, hogyan értelmezték, azaz becsület-növelő volt-e a stratégia: az idő ezért kihagyhatatlan tényező a gyakorlatok elemzésében. A cselekvők szintjén tehát mindig jelentkezik egyfajta bizonytalanság, ami egy időtlen antropológiai modellben – amely szükségyszerűnek, eldöntöttnek mutatja a folyamatot – elveszne.

A *szimbolikus tőke* alfejezet már korábban megjelent magyarul *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése* című válogatásban (szerk. Ferge Zsuzsa és Léderer Pál. Gondolat, Bp., 1978.). A szimbolikus tőke szerepe különösen jelentős a kabil társadalomban, ahol nem tulajdonítanak „a gazdasági realitásoknak pusztán gazdasági értelmet” (299. old.), vagyis

mindig leplezik a gazdasági érdeket. Minden tevékenységnek a szimbolikus oldalát hangsúlyozzák. A környező természetet sem nyersanyagként tekintik, a vele való foglalatosságot sem hasznos termelő munkának, hanem szüntelen, kötelességszerű fáradozásnak. Természetesen a kabiloknak is vannak gazdasági érdekeik, amelyek ugyanúgy rejtetten működnek, mint a modern európai társadalmak kulturális szféráiban. Viszont mivel nyíltan a szimbolikus tőkét ismerik el, az kínálják a legelőnyösebb felhalmozási formát. Van, amikor a szimbolikus tőke gyarapítása érdekében gazdaságilag irracionálisnak tűnő lépéseket tesznek (például ökröt vesznek, amit nem bírnak eltartani), de ezek a stratégiák még akár gazdaságilag is megtérülhetnek (az ökrökből a kérők gazdag termésre következtetnek, így a menyasszony jómódú férjet talál).

A könyv függelékében a prekapi-talista kabil társadalom idő- és jövő-felfogásának gazdasági összefüggéseit mutatja be Bourdieu. (Ez a szöveg is olvasható volt már magyarul: *Gazdasági gyakorlat és idő*. Ford. Berényi Gábor. In: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Szerk. Gellériné Lázár Márta, Akadémiai, Bp., 1990. 48–59. old.) A kabilok a jövőt a felhalmozott tapasztalatok mintájára gondolják el, nem pedig meghódítandó lehetőségként. Kiadásait ezért a már megszerzett, és nem a várható jövedelmekhez igazítják: a gabona-felesleget inkább fogyasztásra teszik el, nem a kockázatosabb vetésre. A kapitalista gazdaságban ezzel szemben közvettebb, elvontabb jövővel számolnak: a pénz mint csereeszköz eleve kikényszeríti az absztrakt kalkulációt, ellentétben a termékcsere-vel. Itt is habitusok különbözőségéről van szó.

A MAGYAR KIADÁS

A *gyakorlat elméletének vázlatát* igényes kivitelezésben jelentették meg. Jó ötlet, hogy a külső borítón Bourdieu fotói szerepelnek, a hátoldalon pedig saját kezű vázlata a kabil ház alaprajzáról. A név- és tárgymutató hasznos és áttekinthető, sőt a szerkesztők hozzáadtak egy kabil–arab szószerkezetet is. A fordítók több helyen föltűntették

egyes szavak mellett a francia eredetit, néhol rövid magyarázatot is fűzve hozzá.

Nem mindig végeztek azonban alapos munkát: maradt néhány értelmetlen mondat a könyvben (amelyek franciául még értelmesek voltak), továbbá egyes magyar kifejezéseket nem választottak meg szerencsésen: a struktúráknak a testi habitusba való beépülését félrevezető „bekebelezésnek” fordítani (236. old.), az „inkorporáció” különben is elfogadott szociológiai terminus. Félrefordításra is akad példa: az Európában is működő nemi alapú dichotómiákat nem az jellemzi, hogy „a férfiak a politika, a történelem vagy a hadviselés, a nők pedig az otthon, a regény és a pszichológia ügyének szentelik magukat” (243. old.), hanem hogy a társadalom szánja őket erre, ami nem ugyanaz – a *vouer* ige nem is visszaható alakban szerepel az eredetiben. Akad néhány bosszantó nyomdahiba – elírták például az eredeti címet: *esquisse* (vázlat) helyett *espuisse* szerepel –, és kár, hogy szétesett a könyv, mire a végére értem. Mindezek ellenére a magyar kiadás jól használható, és mindenképp előtt a Bourdieu-ről tanulók számára fontos, hogy megjelent. Mivel *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése* címmel megjelent válogatást harminc év elteltével most újra kiadták (General Press, 2009.), immár az sem elképzelhetetlen, hogy hamarosan Bourdieu egyik főműve, *A gyakorlati érzék (Le Sens Pratique)* ugyancsak olvasható lesz magyarul, amely a tárgyalt kötet folytatásának tekinthető.

Miszlivetz Ferenc: A vilárendszer és a jövőegyetem

BESZÉLGETÉS IMMANUEL
WALLERSTEINNEL

*Savaria University Press, Szombathely,
2010. 216 old., 2500 Ft*

1981-ben egy magyar fiatalember, Miszlivetz Ferenc interjút készített az akkor már világhírű társadalomtudóssal, Immanuel Wallersteinnel. Aztán – ahogyan a kérdező fogalmaz (10. old.) – úgy hozta a sors, hogy majdnem tízévente sor került egy-egy újabb beszélgetésre; összesen tehát négyre, a legutóbbira 2010 februárjában. S ekkor a magyar beszélgetőtárs úgy határozott, hogy összefűzve is publikálja a négy interjút. Írt hozzájuk egy előszót és egy tanulmányt Wallerstein tudományszociológiájáról (amelynek megtárgyalására a beszélgetések alatt nem került sor – szól az indoklás [12. old.]), melléjük illesztett két bibliográfiát (az egyiket Wallerstein műveiről, a másikat magyarországi recepciójukról), s ezzel össze is állt a kötet, amelyet a kiadó igazán méltó kivitelben, a címlapon egy remek fotóval (rajta Wallerstein látható Budapest panorámájával a háttérben) jelentetett meg.

A négy beszélgetés vezérfonalá Kelet-Közép-Európa átalakulása az elmúlt harminc évben, ami nem áll ugyan Wallerstein érdeklődésének középpontjában, de nagyon jól megközelíthető és vizsgálható az általa felépített elméletre támaszkodva. Eközben azonban, természetesen, sok minden egyébről is szó esik, s a kötet végére érve kikerekedik egy igazán autentikus (hiszen a szerző szájából való) bevezetés napjaink egyik legjelentősebb társadalomtudósának életművébe. Méghozzá olyan bevezetés, amelyet bátran fogok ajánlani a Wallerstein iránt érdeklődő, de vaskos köteteitől és nyelvezetűktől esetleg visszariadó hallgatóimnak.

Nem csupán ezért érdemes azonban elolvasni a beszélgetéseket, hanem azért is, mert a precízen

definiált fogalmak és a szakirodalmi hivatkozások sokasága segítségével felépített nagyelméletek relevanciájának próbájára gyakran az a leghatásosabb, ha lefordítjuk őket a mindennapi nyelvre, s eközben olyan problémákat is konceptualizálni tudunk, amelyek az elmélet megalkotásakor csupán periférikus figyelemben részesültek. A beszélgetés tökéletesen megfelelő műfaj egy ilyen próba elvégzésére.

Sőt egy ideje már meggyőződésem, hogy a beszélgetés ugyanúgy, mint más, korábban csupán alkalminak és másodlagos jelentőségűnek tekintett műfajok – a napló, az aforizmagyűjtemény vagy az önéletrajz –, korántsem csupán kiegészítői a monográfiáknak és tanulmányoknak. Azért szoktuk lebecsülni őket, mert nem felelnek meg az európai szellem számára régóta mérvadó diszkurzív-lineáris gondolkodás- és tudásszervezési módnak, mert egészen más elv szerint, hálózatot alkotva, majd az új tudáselemeket a kész, de szüntelenül továbbépülő és átrendeződő hálóba elhelyezve, építik össze az ismereteket.

Mind a diszkurzív-lineáris, mind a hálózatos gondolkodásnak vannak előnyei és hátrányai, ám itt csak annyit szeretnék jelezni, hogy egy diszkurzív szervezettségű ismeretegyüttes hálózatos újrafelépítése sok mindent új megvilágításba helyezhet, új összefüggéseket állíthat előtérbe. S ez ebben a könyvben is megtörténik.

Végezetül hadd hozzak még fel egy utolsó és legkevésbé sem tudományos érvt általában a beszélgetés, és konkrétan a bemutatandó könyv mellett. Az efféle írások rám mindig intellektuális élvezetet nyújtó *talk show*-ként hatottak; ez esetben pedig különös csemegeként ízlelgethettem Wallerstein sajátos szempontjainak olykor revelatív, olykor meg mellbevágó és első pillantásra abszurdnak látszó, de aztán mégiscsak meggyőzővé varázsolt gyümölcseit. Utoljára néhai Szabó Miklós paradoxonjait hallgatva volt részem ehhez hasonló szellemi örömben.

Alább ezek közül emelek ki néhányat, részben egyszerűen csak rekapitulálva Wallerstein gondolatait, részben meg óvatos ellenvetéseket is megfogalmazva.

Wallerstein a „vilárendszer” fogalmának segítségével sikeresen

távolította el Marx elméletéből annak leggyengébb pontját, a történetfilozófiát, és helyettesítette valami sokkal hatékonyabbal és meggyőzőbbel. Marx olyan többé-kevésbé lineáris fejlődésként gondolta el a történelmet, amelyet mindenütt a világon ugyanazok a törvények irányítanak és hajtanak előre. Ebből a XIX. század világméskébe szorosan belesimuló, s ezért a keletkezése idején igen meggyőző teóriából azonban később a legkülönfélébb anomáliák származtak. Miért van az, hogy egyes társadalmak évszázadok, sőt évezredek óta egy tapodtat sem haladtak előre? Vagy miért nem gyorsul fel, illetve indul meg a fejlődés azokban az országokban, amelyek áttértek a magasabb szintű szocialista termelési módra, s ezzel, mint a „hátulsó pár előre fűs” játékban, egy csapásra utolsókból elsőkké lettek – legalábbis ezen elmélet szerint. Nem is az anomáliák mértéké azonban a legnagyobb csapást a marxi történetfilozófiára, hanem az az egyszerű tény, hogy a fejlődésbe vetett hitünk a XIX. század vége óta fokozatosan elpárolgott, s mára már szinte semmi sem maradt belőle.

Hagyjuk hát a történetfilozófiát – javasolja Wallerstein –, és használjuk helyette inkább a vilárendszer-szemléletet! Vagyis ne úgy képzeljük el a földgolyó különféle civilizációit, mint amelyekre ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, s ennél fogva egymástól viszonylagosan elszigetelten is hasonló folyamatokon mennek keresztül, hanem inkább úgy, mint egy olyan strukturált egészenek a részeit, amelyen belül minden elemet a helyzete determinál. Akit a perifériára vetett a sors – mondja az elmélet –, az kísérletezhet akármilyen termelési módokkal, továbbra is perifériális helyzetű marad; s alapvetően ez a tény szabja meg a sorsát. A centrumország pedig nem tudja megüszni a gazdagságot (15. skk. old.).

Az elgondolás meghökkentően jól működik. Könnyedén megválaszolható az említett anomáliák, sőt még olyan, mindenki által megmosolygott vagy elhallgatott marxi tézisek is új értelmet kapnak, mint amilyen az elnyomorodáselmélet.

Az természetesen nem igaz – magyarázza Wallerstein –, hogy a

nyugat-európai munkások a kapitalizmus megszületése óta egyre rosszabbul élnek (így szokás értelmezni az említett teorémát), de az igen, hogy a világban a szegénység folyamatosan növekszik (22. sk. old.).

Tökéletesen új szempontot kínál a világrendszer-szemlélet a XX–XXI. századi világpolitika értelmezéséhez is. Sohasem volt bipoláris a világrend – állítja Wallerstein. (Ha meggondoljuk – természetesen hozzá –, ez logikai lehetetlenség is, ha abból indulunk ki, hogy egyetlen rendszer létezhet csupán.) Az Egyesült Államok és a Szovjetunió ugyanakkor a világrendnek a részei és tartóoszlopai voltak. A várt világorradalom elmaradása és a „szocializmus egy országban” elv (kényszerű) sztálini meghirdetése Wallerstein szemszögéből azt jelenti, hogy az 1917-es szocialista forradalom örökösei lemondtak a világrendszer lerombolásáról és egy új világrendszer megteremtéséről, *ergo* egyszersmind elfogadták a meglévő kapitalista világrendszert, belesimultak, s a továbbiakban mint az egész részei akarattuktól és ideológiájuktól függetlenül annak fenntartását szolgálták.

Ebből következően Wallerstein 1990-et sem a kommunizmus bukásaként értelmezi, hanem a liberális (értsd: kapitalista) világrend megrendüléseként: megszűnt az Egyesült Államok egyik alvállalkozója és segédcsendőre, a Szovjetunió, s azóta jóval nehezebb a világban fenntartani (az USA érdekeit szolgáló) rendet, mondja és demonstrálja meggyőző példák sorozatán.

A világrendszer-szemlélet talán még inkább determinista, mint a marxi történetfilozófia (amelyben a Történelem folyamatának szükségszerűségébe vetett hit keveredett a voluntarizmussal). A vastörvények szerint működő, monumentális világrendben nemcsak az egyén, de még a kisebb országok is csupán apró rovarok: tehetnek bármit, alig-alig tudnak változtatni a sorsukon. Wallerstein könyörtelenül a szemünkbe mondja: nem mi csináltuk a rendszerváltást, ellenkezőleg: az igen távoli, senki által nem szándékolt és uralhatatlan apró változások (mindenekelőtt az USA meggyengülése és a Szovjetunió szá-

mára ennek következményeként előálló lépéskényszer) következménye volt. S tehetünk, amit akarunk: nem lesz belőlünk Dánia. 1990 hozadéka pusztán annyi, hogy azóta „rendes” harmadik világbeli országnak számítunk (85. old.). És Dánia sem azért Dánia, mert ott jól csinálták a dolgokat; ellenkezőleg: ők éppen úgy „elszenvedik” a jólétet, mint más a nyomort.

Ezek után joggal firtatja Miszlivetz Ferenc, hogy mi motiválja Immanuel Wallersteint, az aktivistát? Kétféle választ kapunk. „Ez az én mantrám: minimalizáljuk a fájdalmat!” – mondja (118 old.). Ez, úgy vélem, elméletileg korrekt és erkölcsileg tiszteletet parancsoló álláspont. Dániát nem tudunk ugyan csinálni a világ bármely részén, de egy kicsit mindig lehet rosszabb vagy jobb. Azzal, hogy egyetlen éhezőnek adtunk egy szelet kenyeret, nem változtattunk semmit a világrendszeren, de annak, aki a kenyeret kapta, enyhült egy kicsit az éhe. És ez valami. Másfelől, mint minden radikális elméletnek, a világrendszer-szemléletnek is szembe kell néznie a „minél rosszabb, annál jobb!” erkölcsi paradoxonjával. Hiszen a fájdalom enyhítése egyszersmind a rendszer túrhéttelenségét is csökkenti, tehát a fenntartását segíti. Wallerstein pontosan látja ezt, s – az én erkölcsi intuícióm-mal teljesen megegyezően – tart ki mégis idézett mantrája mellett.

A másik válasza már elméletileg jóval problematikusabb. Az átmeneti korok mindig növelik a szabadság mértékét – magyarázza –, hiszen ilyenkor alternatívák nyílnak meg. Alternatívák bizonyára nyílnak ilyenkor – vetném ellen –, csak hogy ez önmagában még nem eredményez szabadságot, mert ahhoz egy másik előfeltétel teljesülésére is szükség volna: arra a képességre, hogy akarattunkkal megegyezően befolyásoljuk a folyamatokat. Ezt viszont Wallerstein nem tartja lehetségesnek: „a végeredmény egy végtelen számú szereplő által végrehajtott végtelen számú akcióból fog megszületni – meghatározhatatlan számú pillanatokban. [...] Egy parányi pillangó hatalmas változások előidézője lehet a világ másik felén. Úgy kell gondolkodnunk saját magunkról,

hogy minden helyzetben ilyen pillangók lehetünk.” (108. sk. old.)

Hogy szárnyacsapkodásunkkal mit idézünk elő, azt nem tudhatjuk (világunk szabad megformálói nem lehetünk), de azért a pillangóknál mégiscsak jobban állunk valamelyest. A teoretikus Wallerstein meg van győződve arról, hogy érti és átlátja a világrendet, előrejelzéseinek sikerei ezt számos esetben alá is támasztják. A helyes előrejelzés önmagában még nem eredményez ugyan szabadságot (éppen úgy, mint ahogyan a meteorológusnak sem áll szabadságában, hogy megállítsa a vihart, noha bekövetkeztét előre látta), de elegendő a felelősség megalapozásához. Azt nem tudhatom, milyen nem szándékolt eredménye lesz a tetteimnek, de azt eldönthetem, hogy melyik alternatíva kívánatosabb, s ennek szolgálata – vállalva a tetteim nem szándékolt következményeinek kockázatát! – kötelességem. S ebből már, úgy vélem, tökéletesen megérthető Wallerstein elköteleződése.

A világrendszer-szemlélet említett determinizmusa azért olyan rémítő, mert híján van mindenféle teleológiának. Itt nincsen Történelem, az események nem tartanak semerre sem (mint például Hegelnél, Comte-nál vagy Marxnál). És irányt sem lehet adni nekik (mondjuk, valahogyan úgy, ahogyan azt Bibó István elképzelte), mert a rendszer ehhez nem ad elegendő mozgásteret.

Ez azonban csupán az ész logikája, mellette Wallersteinnél is ott van a szív logikája is. Hajlok arra, hogy ezzel a pascali megkülönböztetéssel (lásd Blaise Pascal: *Gondolatok*. Gondolat, Bp., 1983. 277–283. old.) magyarázzam nézeteinek egyes ellentmondásait.

Az egyik szemet szűrő ellentmondás a civil társadalommal kapcsolatos álláspontjában fedezhető fel. A „civil társadalom” olyan entitás, amely kint is van és bent is a világrendszerben. Bent van, hiszen hol másutt lehetne: csak a világrendszer létezik, azon kívül semmi. Ugyanakkor mégis kívül van rajta abban az értelemben, hogy idegen testet alkot a rendszeren belül, mivel nem annak szabályai szerint, nem a rendszert erősítve, igazolva működik (30. és 65. skk. old.).

A rendszer azonban természetéből és túlerejéből következően mindent megemészt és magához asszimilál. A legékesebb példa talán a bolsevik forradalom és a Szovjetunió történetének már említett Wallerstein-féle értelmezése. A leninizmus még integrálhatatlan volt, ám a Szovjetunió végül nem lett egyéb, mint a sok ország egyike.

Ebből adódik a kérdés: lehet-e hatékonyan és egyszersmind radikálisan a rendszer ellen dolgozni? Kevésbé elvontan fogalmazva: lehet-e a nemzetközi politikát nem államként vagy valamely állam támogatását megnyerve befolyásolni, illetve miképpen lehet egy liberális politikai rendszerben nem pártként, hanem civilként jelen lenni? A világrendszer-elmélet premisszái alapján erre alighanem egy kurta „sehogyan sem” a válasz. Már az is igen sokat elárul Wallersteinről, hogy nem ezt mondja, hanem különféle lehetőségeket mérlegel.

Az első „megoldás” az egész fölrobbantása volna. Ez a korábban már említett lenini út. Ha azonban a világot valóban olyan vastörvények tartják egybe, amilyeneket Wallerstein leír, akkor aligha van erre lehetőség.

A második lehetőség: beérni azzal, hogy csak ismételten nemet mondunk. Ez a tiltakozó mozgalmak logikája. Ha nem lépünk be a politikai küzdőtérbe – amivel egyszersmind affirmálnánk is a fennállót –, hanem csak kívülről emeljük fel a szavunkat a kiáltó igazságtalanságok ellen, akkor nem kebelez be minket a rendszer – gondolják e mozgalmak hívei. Ez minden bizonnyal igaz is, csak hogy a legtöbb baloldali radikális ennél sokkal többet szeretne elérni.

S végül a harmadik lehetőség: kívül maradni, de beküldeni bomlasztó gondolatainkat és leleplező igazságainkat. A nyugati marxista és egyáltalán a rendszerellenes értelmiség jelentős része mindig is erre törekedett. A taktika kétségtelenül működik – mindaddig, amíg a beküldött gondolatok egyáltalán visszhangot vernek –, ám látványos és gyors eredmény nem várható tőle.

Wallerstein, természetesen, mind ezt sokkal jobban tudja, mint én, csak időről időre hajlamos elfelejteni. Mintha minden olyan esetben megfedkezne elméletének determinizmusáról, amikor a baloldali és civil

mozgalmak épülőfélben lévő nemzetközi hálózatáról beszél (ilyenkor látni véltem a foncsorozott szemüvege mögött csillogó szemét is).

Csak e kétféle logika feltételezésével értelmezhető az a meggyőződése is, hogy a káoszról előbb-utóbb rend lesz (106. old.). Mert valamilyen rendszer föltehetően valóban mindig összeáll, s ha már összeállt, akkor kialakul valamiféle belső teleológiája is. Wallerstein azonban ennél alighanem jóval többre gondol. Arra, hogy a kialakuló állapot emberi, sőt baloldali és civil mércével mérve is rendnek lesz nevezhető. Ez pedig már igen közel áll ahhoz az eszkatologikus szemlélethez, amelyet amúgy a liberális világrendszer ideológiájának elemeként értékel.

Pascal azonban nem elítélően szólt a szív logikájáról, nem arra gondolt, hogy az ész jól felépített elméletébe olykor befurakszik valami oda nem illő, s ezért onnan kigyomlálandó. Éppen ellenkezőleg: figyelmeztetni akart arra, hogy az ész a szív érvei nélkül semmire sem jutna.